

TÓTH GÁBOR

***„AZ ELTÁVOLÍTÁS HALADÉKTALANUL
VÉGREHAJTANDÓ”***

**DEPORTÁLÁSOK KÁRPÁTALJÁN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN**

KMMI-FÜZETEK 2009

KÁRPÁTALJAI MAGYAR MŰVELŐDÉSI INTÉZET

KMMI-FÜZETEK V.

TÓTH GÁBOR

***„AZ ELTÁVOLÍTÁS HALADÉKTALANUL
VÉGREHAJTANDÓ”***

**DEPORTÁLÁSOK KÁRPÁTALJÁN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN**

TANULMÁNY

UNGVÁR - 2009

KMMI-FÜZETEK V.

SOROZATSZERKESZTŐ:

ZUBÁNICS LÁSZLÓ

ELNÖK

A SOKSZOROSÍTÁS KÉSZÜLT A SZÜLŐFÖLD ALAP TÁMOGATÁSÁVAL

©TÓTH GÁBOR, 2009

Változatlan utánnomás a szerző engedélyével

A tanulmány elkészítését és kiadását az Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások
Közalapítvány támogatta. Műhelytanulmány 32. EÖKIK, Budapest, 2008.

KÁRPÁTALJAI MAGYAR MŰVELŐDÉSI INTÉZET

90202 Beregszász, Széchenyi út 59/B.

Telefon/fax: (03141)-4-28-14

www.kmmi.org.ua

E-mail: kmmi@swi.net.ua

Felelős kiadó: Dupka György igazgató

Szerkesztette: Tóth Gábor

Készült: Danilo S. magánvállalkozó
88000 Ungvár, Petőfi tér 34/1.

TARTALOM

Bevezetés	5
Kárpátalja 1918–1939	7
A kőrösmezei deportálás	10
A zsidóság 1944. évi deportálása	17
A magyarok és németek 1944. évi deportálása	22
Összefoglalás	30
Melléklet	31
Bibliográfia	40

Bevezetés

Jelen munkám célja a második világháború során Kárpátalja területén végrehajtott deportálások – széles közönségnek szóló, de tudományos igényű – bemutatása. 1941 és 1944 között három deportálásra került sor Kárpátalján. Ezek közül kettő a zsidó, a harmadik pedig a német és a magyar lakosságot érintette. Az első az 1941-es körösmezei deportálás volt, melyet a magyar hatóságok hajtottak végre a magyar állampolgársággal nem rendelkező zsidó bevándorlókkal szemben. A második az 1944-es zsidódeportálás, mely a németek végső megoldástevének (Endlösung) egyik részét alkotta. A harmadik pedig a szovjet katonák által végrehajtott, 18 és 50 év közötti magyar és német férfiak elhurcolása.

E három deportálást a szakirodalom soha sem tárgyalta egymás mellett. Ennek legfőbb oka, hogy nem húzhatunk párhuzamot közöttük. Egyértelműen megkülönbözteti ezeket a végrehajtók alapcélja. Az 1941-es körösmezei deportálásnál a rendezetlen állampolgárságú zsidó tömegeket akarták kitoloncolni a magyar hatóságok, és nem volt szándékukban a megsemmisítés. Ugyanakkor az 1944-es deportálásnál az Endlösung ki mondott célja a zsidó lakosság teljes megsemmisítése volt. Az 1944-es magyar és német lakosságot érintő deportálásnál több cél is számba vehető, a háborús megtorlásokon és a ingyenes munkaerő megszerzésén túl, Kárpátaljának a Szovjetunióhoz való csatolásának zökkenőmentes lebonyolítása is. Ezért én sem próbálom párhuzamba állítani őket, csak kronologikusan szemléltetem az eseményeket, végigkövetem, hogyan jutnak el a szándéktól, a terv megszületésén át a végrehajtásig.

Munkámban leginkább a jelenleg fellelhető, a témával kapcsolatos szakirodalomra támaszkodom, mely nem mondható számottevőnek. Annak ellenére, hogy több magyar nyelvű könyv, tanulmány is foglalkozik a második világháború során végrehajtott deportálásokkal, külön a Kárpátalja területére vonatkozókkal csak néhány. A zsidódeportálásokkal kapcsolatban kiemelném Majsai Tamás, Ságvári Ágnes és Braham L. Randolph munkáit.

Braham L. Randolph a két kötetes könyvében általánosan foglalkozik a Magyarország területén végrehajtott deportálásokkal, míg Ságvári Ágnes kifejezetten a Kárpátaljára összpontosít. Majsai Tamás pedig könyvében részletesen taglalja a körösmezei deportálást és a vele kapcsolatos addig felkutatott összes dokumentumot¹.

Az 1944-es magyar és német lakosságot érintő deportálások kapcsán, mindenképpen a Dupka György által írt összefoglalókat kell megemlítenem. Közülük is leginkább *A „Malenykij robot” dokumentumokban* című könyvet, melyet Alekszej Korszun, kényszernyugdíjazott KGB-ezredessel együtt adtak ki. Ahol az események pontos leírásán túl személyes visszaemlékezéseket és az Orosz Állami Levéltárból származó szigorúan titkos dokumentumokat is találunk².

Az ukrán vagy orosz nyelvű irodalommal kapcsolatban az állapítható meg, hogy Kárpátaljával csak az 1944. év végétől foglalkoznak és érdeklődési körük csak a terület Ukrajnába való betagozódásának körülményeire korlátozódik. A magyar és német lakosság deportálását pedig a legtöbbször meg sem említik.

Az 1941 és 1944-es zsidódeportálások kapcsán készült hivatalos dokumentumok megtalálhatóak a „Kárpátaljai terület kormányzói biztosságának hivatala (1939–1944)”

¹ Braham L. Randolph: *A magyar holocaust I-II*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1988., Ságvári Ágnes: *Holocaust Kárpát alján, 1941*, In: *Múltunk*, 1999/2, 116-145., Majsai Tamás: *A körösmezei zsidódeportálás 1941-ben*, In.: *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, 1984-85 (IV-V), 59-86, 195-237.

² Dupka György – Korszun Alekszej: *A „Malenykij robot” dokumentumokban*, Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1997.

töredékesen fennmaradt iratai között, melyeket a Magyar Országos Levéltárban a K 774 fondjelzet alatt őriznek. Ezen iratok közül a 646/41. Eln. számot viselő, az 1941 nyarán-őszén keletkezett iratokból álló egység, mely a Magyarországról, zömében Kárpátaljáról kiutasított és a Dnyeszter vidékére szállított zsidók sorsával összefüggő, visszaszivárgásuk hatósági megakadályozását célzó rendeleteket, jelentéseket, névsorokat stb. foglalja magába. Egy másik, mely jelzet nélküli – iratborítóján eredeti felírás „Zsidó ügy” található, a kárpátaljai határvidék területéről a zsidók összegyűjtése és kitelepítése kapcsán 1944 első felében készült rendeleteket, jelentéseket stb. tartalmazza. Az 1944 novemberében kezdődő magyar és német lakosság deportálásának iratai pedig leginkább az orosz állami levéltárakban találhatóak meg.

Kárpátalja 1918–1939

Kárpátaljáról, mint önálló földrajzi és politikai fogalomról 1918. december 21. óta beszélhetünk, mivel ekkor fogadta el a Károlyi-kormány az 1918:X. néptörvényt, melynek alapján a történelmi Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyék nagyobb részei³ egységes igazgatás alá kerültek Ruszka Krajna Autonóm Terület néven. A törvényt kihirdető Károlyi-kormánynak és az azt a későbbiekben megerősítő tanácsköztársaság kormányának a ruszin autonómia biztosításával az volt a célja, hogy a területet Magyarországon belül tarthassák meg. Mivel 1918 végére már nyilvánvalóvá vált, hogy az ország területi veszteségek nélkül nem kerülhet ki az első világháborúból, így létfontosságúvá vált a nemzetiségek megnyerése.

Ennek alapján a néptörvény a kárpátaljai ruszinoknak önrendelkezési jogot adott, a területen élő nem ruszin lakosság jogait pedig, helyhatósági és kulturális autonómiával biztosította.⁴ Az 1910-es népszámlálás alapján, a terület 598 863 főt számláló népességéből 331 625 fő volt ruszin (55,4%); 184 287 magyar (30,8%); 63 249 német (10,6%), 11 423 román (1,9%), 6333 szlovák (1,1%) és 1946 egyéb (0,2%).⁵

Mivel az események további alakulásában jelentős szerepet játszott a román és a csehszlovák hadsereg megjelenése a térségben, az év végén elfogadott törvénynek nemigen lett gyakorlati jelentősége. A közigazgatási határok helyett demarkációs vonalak alakultak ki. 1919. január 14–23. között a csehszlovák hadsereg elfoglalta Kárpátaljának az Uzsok–Ungvár–Csap–Bátyu–Munkács–Verecke vonal által bezárt nyugati területét, aminek következtében a tanácsköztársaság leveréséig (1919. augusztus 1.) a terület de facto már nem tartozott Magyarországhoz, de jure azonban csak 1919. szeptember 10-én a Saint-Germainen-Laye-ben kötött szerződés alapján lett Csehszlovákia része Podkarpatská Rus néven.⁶

A szerződés II. fejezetének 10–13. cikkei értelmében Csehszlovákia kötelezte magát, hogy Kárpátalját önkormányzattal rendelkező autonóm egységként szervezi meg. Ennek alapja egy olyan autonóm országgyűlés felállítása lett volna, mely törvényhozói jogkörrel bír a nyelv-, a vallás- és az oktatásügy terén, valamint helyi közigazgatási kérdésekben.⁷ Ezt követően a prágai kormány 1919 novemberében ún. „általános alapokmány”-t adott ki az ideiglenes kormányzás megszervezésére Kárpátalján.⁸ Mindennek ellenére a folyamat azzal ért véget, hogy 1920-ban eltörölték az általános alapokmányt, a kárpátaljai főhatalmat pedig a csehszlovák köztársasági elnök, Tomáš Garrigue Masaryk által ideiglenesen kinevezett kormányzóra bízta.

Az 1919–1938 közötti időszakban két népszámlálást tartottak Csehszlovákia területén. Az egyiket 1921-ben a másikat 1930-ban. Az 1921-es népszámlálás szerint, a saint-germaini szerződéssel átkerült mintegy 12 656 km² területen, a 612 442 főt számláló lakosságból 372 523 volt ruszin (60,8%), 111 052 magyar (18,1%), 80 132 zsidó (13,1%), 19 284 csehszlovák (3,1%), 29 451 egyéb (4,9%). Az 1910-es magyar népszámlálás adataival összehasonlítva, rögtön szembetűnik, hogy a szlovákok száma egy csapásra a háromszorosára nőtt, míg a magyarok aránya majdnem a felére csökkent. A német és a román népesség fel sincs tüntetve, megjelenik viszont a zsidó nemzetiség mint önálló kategória. Azonban még érdekesebb képet kapunk az 1930-as népszámlálás adatai alapján. Eszerint a területen élő 733 956 főből 447 127 fő volt ruszin (60,9%), 116 548 magyar (15,9%), 91 839 zsidó (12,5%), 34 032

³ A ruszinlakta területeik

⁴ Botlik–Dupka: Ez hát a hon... 19–21. o.

⁵ Jakabffy Imre: Magyarázat Közép-Európa nemzetiségi térképéhez 1942. Budapest, Teleki László Alapítvány Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, 1994. 49–50. o.

⁶ Fedinec Csilla: A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. Galánta–Dunaszerdahely, Fórum Intézet – Liliium Aurum, 2002. 55. o.

⁷ A szerződést 1920-ban garanciája alá vonta a Nemzetek Szövetsége, és a csehszlovák alkotmányba is bekerült.

⁸ Botlik–Dupka: Ez hát a hon... 19–21. o.

csehszlovák (4,6%), 13 273 német (1,8%) és 31 137 egyéb (4,3%). A kimutatás szerint a csehszlovák lakosság növekedésének tendenciája folytatódott és az 1910-es adathoz képest az ötszörösére nőtt, míg a magyar lakosságé megtorpant⁹. A népszámlálás ilyen adatait, leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy a statisztikáknak a „csehszlovákosítás” érdekeit kellett szolgálni. Ezért is történt meg az, hogy a szlovák kormány bevezette a zsidó nemzetiség kategóriát, ami elsőre igen demokratikusnak tűnik, hiszen a zsidóság végre lehetőséget kapott, hogy önálló nemzetiségként identifikálja önmagát, de az igazi cél ezzel mégis inkább az volt, hogy ily módon is csökkentsék a magyar és a német kategória arányát. Emellett megfigyelhető volt az is, hogy a görög katolikus magyarokat mindenütt igyekeztek ruszinoknak beírni. De kétségtelen, hogy nem hagyhatjuk figyelmen kívül a csehszlovák és magyar közalkalmazotti, katonai népeségcserét, a csehszlovák telepések, alkalmazottak beköltözését a területre, ha a csehszlovák lakosság arányának ebbéli növekedését elemezzük.

A kárpátaljai öngazgatás kérdésében csak az 1938. szeptember 29-én megkötött müncheni egyezmény hozta meg az áttörést. Ez szavatolta Kárpátalja autonómiáját a rövid életű Csehszlovák Szövetségi Köztársaságban. Az egyezmény aláírását követően megindult a ruszin-ukrán nacionalisták szervezkedése a területen, melynek eredményeképpen 1938. október 9-én az immár Kárpát-Ukrajnának nevezett területen megalakult az első autonóm ruszin kormány Ungvár székhellyel; élére Andrij Brodyt (Bródy András) állították – a ruszin pártok ajánlására – miniszteri rangban. Brody nem sokáig töltötte be ezt a posztot, mivel azt követően, hogy Prágában népszavazást indítványozott Kárpátalja hovatartozásának eldöntésére, bebörtönözték. Utóda Avgusztin Volosin (Volosin Ágoston) görög katolikus kanonok lett, aki előzőleg a Brody-kormány közegészségügyi minisztere volt¹⁰.

Újabb fordulatot a terület életében, az 1938. november 2-án született első bécsi döntés hozott. A döntés értelmében Kárpát-Ukrajna déli, magyarlakta sávja – összesen mintegy 2 ezer km²-nyi terület, Kárpátalja több mint egyötöde – visszakerült Magyarországhoz¹¹. A bevonuló magyar csapatok elől a Volosin-kormány Husztra tette át székhelyét, s a megmaradt területen államalkotási kísérletbe fogott. Államalkotási kísérletének az lett az eredménye, hogy 1939. március 14-én, Szlovákia függetlenségi nyilatkozata napján, kikiáltotta Kárpát-Ukrajna önállóságát, bízva Németország támogatásában. Németország azonban, annak ellenére, hogy addig mindvégig támogatta a ruszin önállóságot, 24 órára visszatartotta az önálló Kárpát-Ukrajna elismerését, s ezzel szabad kezet adott Magyarországnak arra, hogy – a német gazdasági és politikai igények elismerése fejében – megszállja a számottevő katonai védelem nélkül maradt területet. A Honvédség március 18-ára be is fejezte a megszálló akciót, így Kárpátalja teljes egészében ismét Magyarország fennhatósága alá került¹².

Ez a kétlépcsős visszacsatolás a közigazgatásban is megmutatkozott. Az 1938. évi területrendezés eredményeképpen a régióhoz tartozó ungvári járást az Ungvár székhelyű Ung vármegyéhez, a beregszászi, munkácsi és tiszaujlaki járást a Beregszász székhelyű Bereg és Ugocsa k. e. e. (közigazgatásilag egyelőre egyesített) vármegyéhez csatolták. Az 1939. évi területrendezés nyomán Bereg és Ugocsa vármegyét kettéválasztották, a Beregszász székhelyű Bereg vármegye a tárgyalt régióból a beregszászi és munkácsi járást, a Nagyszőlős székhelyű Ugocsa vármegye a nagyszőlősi járást, a Máramarossziget székhelyű Máramaros vármegye pedig a técsői járást foglalta magába. A ruszinlakta vidékeket a vármegyerendszertől elkülönülő közigazgatási terület, az Ungvár székhelyű Kárpátaljai Kormányzóság egyesítette. A Kárpátaljai Kormányzóság három kirendeltségre oszlott: ungi (Ungvár székhellyel), beregi (Munkács székhellyel) és máramarosi (Huszt székhellyel). 1940-

⁹ Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990). Szerk. Kovács József. Budapest, KSH, 1994. 15–30. o

¹⁰ Móricz Kálmán: *Kárpátalja sorsfordulói*. Budapest, Síp Alapítvány, 2001. 43–50. o

¹¹ A területek visszatérése az 1938:XXXIV. tc. alatt került be a Törvénytarba.

¹² Az Országgyűlés ezt a visszacsatolást az 1939:VI. tc-vel iktatta törvénybe

ben, Erdély visszacsatolása nyomán a kormányzósági terület técsői és nagyszőlősi járásának néhány települése Ugocsa vármegyéhez került¹³. 1939. március 18-át követően a magyar kormányzat Kárpátalján katonai közigazgatást vezetett be, vagyis minden települést a katonai parancsnokságnak rendelték alá. Az első intézkedések között szerepelt a csendőrség, illetve a rendőrség felállítása és a statárium kihirdetése. Azonnal érvényesítették az összes anyaországi törvényt – köztük a zsidótörvényeket is –, és az egységesítésre hivatkozva érvénytelenítették a csehszlovák jogot. A polgári közigazgatás hivatalosan 1939. május 12-én – gyakorlatilag június 7-én – lépett életbe. Az első kormányzói biztost 1939. június 28-án nevezte ki Horthy Miklós kormányzó Perényi Zsigmond koronaőr személyében.¹⁴

¹³ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 350-390 o.

¹⁴ Ruszin: *Magyarok a Kárpátalján...* 41-55 o.

A kőrösmezei deportálás

Kárpátalja már a Monarchia idejében is szegény, periférikus területnek számított, s helyzete nemigen változott akkor sem, amikor a Csehszlovák Köztársaság részét képezte. Ennek következtében a Magyarország fennhatósága alá visszakerült terület gazdaságát tekintve igen rossz állapotban volt és elmaradott vidéknek számított. Kárpátalján összesen 30 gyár volt 1939-ben, de ebből csak 27 működött. A mezőgazdasági termékek tekintetében pedig, a lakosság évi szükségletének alig egyharmadát tudta fedezni a terület.¹⁵

Perényi Zsigmond hivatali idejében az amúgy is kétségbeesítőnek mondható belső helyzet egyre csak romlott. Romlott az egész gazdaság és az egyes családok helyzete. A maximált munkabérek, a katonai behívások, a lassan felfelé kúszó infláció és a gyorsan nyíló agrárrolló tömeges szociális feszültséget gerjesztett, ami már a belpolitikai stabilitást is veszélyeztetni kezdte. Ezért Horthy Miklós kormányzó 1940. szeptember 2-án – saját kérésére – felmentette hivatalából Perényit és új kormányzói biztost nevezett ki szeptember 11-én vitéz leveldi Kozma Miklós¹⁶ személyében¹⁷.

Kozma Miklós számára a legfontosabb az infrastruktúra kiépítése volt. Elsősorban az útépitésekre, útrekonstrukciókra fektette a hangsúlyt, mivel Kárpátalján keresztül futottak a háborús utánpótlási vonalak. De az ő hivatali idejére esik több olyan tervnek a kidolgozása is, melyek a Kárpátalján kívánatos gazdasági és politikai intézkedéseket foglalmazták meg. Az egyik ilyen tervnek a szerzői abban látták a kiutat a szorult helyzetből, ha a zsidóktól elvett földekre olyan magyarokat telepítenek, kik maguk is hegyvidéki emberek, értenek az erdei munkához, ugyanakkor növelik a magyarság jelenlétét, súlyát a régióban, továbbá – s ez volt a leglényegesebb – „áttörhetetlen akadályt” képeznének a szovjet határon. Az elképzelések szerint tömegesen helyeztek volna el Kárpátalján zárt magyar közösségeket, amihez elsősorban a föld nélküli, túlnépesedett székely közösségeket vették számításba. Az elképzelést sokan támogatták, de a háborús körülmények között meg valósításukra nem volt mód.¹⁸ Az itt említett terv jól példázza azt, hogy az általános (gazdasági) problémák megoldásához vezető út első lépését, igen sokan a „zsidókérdés” megoldásában látták.

A „zsidókérdés” megoldására történő törekvések az 1930-as évek második felében erősödtek fel Magyarországon, amihez az is hozzájárult, hogy az 1938 és 1941 között végrehajtott sikeres területi revíziós akciók eredményeképpen az ország zsidó lakossága 324 026 fővel gyarapodott. A gyarapodásban jelentős szerepe volt Kárpátaljának, mivel az 1938–39-ben visszacsatolt területen 100-110 ezer zsidó élt.¹⁹ Állíthatjuk mindezt annak ellenére, hogy az 1941. január 31-én készült népszámlálás más adatokat közöl.

Ruszin/ukrán 502 329 (58,9%)

Magyar 233 840 (27,3%)

Zsidó 78 727 (9,2 %)

Román 15 602 (1,8 %)

Német 13 251 (1,5 %)

Szlovák 6 853 (0,8%)

¹⁵ Botlik–Dupka: *Ez hát a hon...* 24–28. o.

¹⁶ Kozma Miklós (Nagyvárad, 1884 – Ungvár, 1941) – A Ludovika Akadémia után huszár hadnagy. Emellett a budapesti egyetemen jogot tanult. Részt vett az első világháborúban. 1919-ben Szegeden az ún. Nemzeti hadsereg propaganda- és védelmi osztálynak vezetője, majd Horthy Miklós kabinetirodájának katonapolitikai referense. 1922-től az MTI, 1925-től a Magyar Telefonhíradó és Rádió Rt. elnöke. 1934-től felsőházi tag. 1935-1937 között a Gömbös-, majd a Darányi-kormány belügyminisztere. Utána ismét az MTI elnöke. 1938 őszén a Rongyos Gárda akcióinak irányítója. 1940-41-ben Kárpátalja kormányzói biztosa.

¹⁷ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 361. o.

¹⁸ Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941). Budapest, PolgART, 2000. 124-130 o.

¹⁹ Ságvári Ágnes: Holocaust Kárpátalján, 1941. *Múltunk* 1999/2. 116-145 o.

Összesen 854 772 (100%)

Az eltérést a számokban ugyanazzal magyarázhatjuk, mint a csehszlovák népszámlálásoknál, csak míg ott a szlovák, ebben az esetben a magyar aránynak akartak kedvezni.

A magyar statisztikák a lakosságot csak anyanyelv szerint regisztrálták (a csehszlovák statisztikák viszont nemzetiségi alapon vezették a nyilvántartást), így „zsidó” kategóriát nem használtak – csak a jiddis nyelvet beszélőket vették alapul. Vagyis statisztikailag a magyar anyanyelvű, vagy magát magyar anyanyelvűnek mondó zsidót magyarnak tekintették.²⁰

Ezért, úgy vélem, érdemes megnézni a lakosság vallás szerinti megoszlását is ebben az esetben, ami tisztább képet adhat a zsidók számarányát tekintve.

Római katolikus 79 753 (9,4%)

Görög katolikus 432 223 (50,6%)

Református 107 735 (12,7 %)

Ortodox 123 144 (14,5 %)

Izraelita 101 854 (11,9 %)

Egyéb 5 741 (0,9%)

Összesen 854 772 (100%)

Növelték a zsidók ellen irányuló hatósági fellépéseket a világpolitikai események következményei is, többek között a menekültek áradatának az emelkedése. Ausztria bekebelezésével kezdődően a német terjeszkedés és politikai vonzatai folytán megnövekvő szélsőjobboldali tendenciák hatására a környező országokban egyre kilátástalanabbá vált a zsidók helyzete. Tömegével kényszerültek menekülésre: német, osztrák, cseh, szlovák, lengyel, román, szerb és horvát zsidók. Számuk 15–35 ezer lehetett²¹. A menekülők többsége Magyarországot választotta. Ezért a magyar hatóságok, egy idő után mindent megtettek a zsidók bevándorlásának korlátozása érdekében. A bevándorlás korlátozásán túl több tervet is készítettek arról, miként lehetne a már bevándorolt zsidók számát csökkenteni adminisztratív, törvényt nem igénylő eszközökkel. Ezekben a tervekben az volt a hasonló, hogy mind a kitelepítés gondolatát vetették fel. A kitelepítés egyik legnagyobb szószólója Kozma Miklós volt, ezért nem meglepő, hogy Kárpátalja kormányzó biztosa a saját irányítása alatt lévő területet ajánlotta fel kísérleti terepként²². Kárpátalja azért jöhetett szóba kísérleti terepként, mert itt élt a történelmi Magyarország legnagyobb zsidó közössége²³. Különösen nagy volt a számarányuk a városokban. Ungváron élt a legtöbb izraelita, 9576 fő, akik az összlakosság 27,16%-át tették ki. Hasonlóan magas volt az izraeliták aránya a többi kárpátaljai városban: Nagybereznán (30,68%), Alsóverecskén (24,73%), Munkácson (42,68%), Beregszászban (30,23%), Nagyszőlősen (31,99%), Huszton (26%) és Aknaszlatinán (28,37%) is.²⁴

Tehát tervek már léteztek, de megvalósításukra csak a Szovjetunió elleni német támadás (1941. június 22.) teremtett lehetőséget. Magyarország június 26-án, a máig tisztázatlan kassai bombatámadást követően csatlakozott a támadáshoz. A csatlakozásért „cserébe” a Kárpátokon túli megszállt terület egy részén, mint hadműveleti területen, a magyar hadsereg tarthatta kezében a katonai közigazgatást, hatalmas kiterjedésű „semleges” területet felügyelve így²⁵. Az újonnan kialakult helyzet fényében Martinides Ödön, a KEOKH

²⁰ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 370-390 o.

²¹ Ságvári Ágnes: *Tanulmányok a magyarországi holokauszt történetéből.* Budapest, Napvilág, 2002.

²² Ormos: *Egy magyar médiavezér...* 135-140 o.

²³ A Kárpátaljai zsidóság az anyaországbeli zsidósághoz viszonyítva kulturálisan és gazdaságilag egyaránt igen elmaradott közösség volt, amely túlnyomórészt az ortodox vallási és életvezetési szabályokat követte, s amely még a 19. század végén vándorolt be a Kárpátok északkeleti területeiről – a mai Galíciából, Bukovinából, illetve Nyugat-Ukrajnából.

²⁴ Botlik-Dupka: *Ez hát a hon...* 24–28. o.

²⁵ Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink– 1941 – Körösmező, Kamenyec-Podolszk.* Budapest, Szerző, 1966, 23-25 o.

(Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság) egyik főnyomozója és dr. Kiss Árpád rendőr tanácsos konkrét tervet dolgoztak ki a bevándorolt zsidóknak az újonnan „felszabadult” területekre való kitelepítésére. A tervezetet Kozma Miklósnak nyújtották be, aki tájékoztatta róla Werth Henrik vezérkari főnököt, valamint Bartha Károly honvédelmi minisztert. A végső elhatározás 1941. június végén született meg egy minisztertanácsi ülésen, amelyen részt vett többek között: Werth Henrik, Bartha Károly, Kozma Miklós, valamint Meskó Arisztid rendőr főtanácsos és Siménfalvy Sándor, a KEOKH vezetője. A minisztertanácsi ülés úgy határozott, hogy minden kétes állampolgárságú egyént ki kell utasítani Magyarországról és át kell adni őket a kelet-galíciai német hatóságoknak. A terv végrehajtásával Kozma Miklóst bízták meg, annak ellenére, hogy az túlmutatott Kárpátalja határain. A döntésről tájékoztatták Bárdossy László miniszterelnököt és Horthy Miklós kormányzót is, akik a kitelepítési tervet hallgatólagosan jóváhagyták.²⁶

A minisztertanácsi ülés határozata alapján a rendeleteket Batizfalvy Nándor, a KEOKH tisztviselője dolgozta ki. Az 1941. július 12-én kelt 192/res./1941. VII. b számú rendelet és a végrehajtása tárgyában 1941. július 14-én és július 19-én kiadott 192/1/1941. res. VII. b. illetőleg a 192/1/1941. res. VII. b. számú, valamint az 1941. július 30-án és augusztus 17-én kelt 192/3/1941. res. VII. c, illetőleg 192/101/res/1941. VII. c számú utasítások (ld. a Melléklet 1., 2., 3., 4., 5. sz. dokumentumát) tartalmából egyértelműen kitűnik, hogy a rendeletalkotó abból indult ki, hogy a határokon kívül végbemenő katonai és politikai fejlemények megteremtették a lehetőséget arra, hogy az ország területére korábban beszivárgott és illegálisan itt tartózkodó „káros zsidó elemek” visszakerüljenek eredeti származási helyükre: a galíciai és ukrajnai területekre, ahol aztán le is telepedhetnek és új életet kezdhetnek.²⁷

A deklarált cél – a beszivárgott orosz és lengyel zsidók eltávolítása – csak névleges maradt, mivel az intézkedések során a hatóságok minden olyan (zsidó) személyt begyűjtöttek, aki magyar állampolgárságát nem tudta igazolni. Az is előfordult – nem is ritkán –, hogy állampolgársági szempontból kifogás alá nem eső személyeket is kitoloncoltak. A kitoloncolások indoklása az iratok tanúsága szerint általában a következőképpen hangzott: „mivel nevezett külhonosok megélhetése részben nincs biztosítva, jelenlétük ezért káros az ország gazdasági életére, továbbá közbiztonsági, közrendészeti és államvédelmi szempontból aggályos a jelenlétük”.²⁸

A lebonyolítás technikai részleteit a csendőrség részéről Kricsfalussy-Hrabár Endre alezredes és Ághy Zoltán őrnagy, valamint a kárpátaljai határrendőrség főnöke, Meskó Arisztid dolgozta ki, a végrehajtás rész kérdéseit pedig már a minisztériumok megyei szakszervei dolgozták ki. A rendeleteket a főispánok kapták meg, s ők hivatalból értesítették a csendőrséget, rendőrséget, a helyi képviselői szerveket és bizottságokat. Az alispánok a miniszterelnöki rendeleteket a végrehajtási utasítással együtt a Belügyminisztériumtól kapták meg. Ők ezeket önálló alispáni körlevelek vagy utasítások formájában közölték a helyi közigazgatással. A helyi közigazgatási vezetők (polgármesterek, jegyzők stb.) a saját szintjükön egyeztettek az eljárásról a Belügyminisztérium által már saját hálózatukon keresztül informált csendőri és rendőri szervekkel.

A nem honos vagy honosságuktól megfosztott állampolgárok adatait a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) tartotta nyilván.²⁹ A KEOKH a

²⁶ Stark Tamás: *Zsidóság a vészidőszakban és a felszabadulás után (1939–1955)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1995. 10-25 o.

²⁷ Szirtes: *Temetetlen halottaink...* 23-25 o.

²⁸ Majsai Tamás: A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben. In: *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve. IV–V.* (1984–1985.) Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 1986. 59-86 o.

²⁹ A KEOKH kb. 140-160 fogalmazáskari tisztviselője 1940-ben már közel 90 000 emberről vezetett nyilvántartást.

Belügyminisztériumon belül különálló test volt országos hatósági jogkörrel. A Belügyminisztérium VII. osztályának három alosztálya volt 1941-ben: a közbiztonsági alosztály (VII/a), az egyesületi alosztály (VII/b) és a KEOKH (VII/c), a Magyarországon élő külföldi állampolgárok fölött joghatósággal rendelkező szerv.³⁰ Mivel minden bevándorolt személynek a KEOKH adta ki és hosszabbította meg időről időre a tartózkodási engedélyét, így pontos, naprakész nyilvántartással rendelkezett.³¹ A KEOKH ez alapján kezdte meg a deportálandók listájának összeállítását, melyre felkerültek azok is, akik bár Magyarországon születtek, vagy már hosszú ideje tartózkodtak az országban, de nem rendelkeztek állampolgárságot igazoló papírokkal és zsidónak minősültek. Ez azért történhetett meg, mivel az utasítás szerint magyar állampolgárnak csak azt a zsidó személyt tekintették, akinek magyar állampolgárságát igazoló bizonyítványa volt.³²

A személyazonosság igazolását Kárpátalján különös szigorral érvényesítették, itt Kozma Miklós kormányzói biztos külön rendelete alapján, a belügyminiszteri rendeleten túlmenően román, német, szlovák nemzetiségű, magyar állampolgárságukat igazolni nem tudó, de magyar honos zsidókat is feltettek a listára. Ugyancsak Kárpátaljára vonatkozóan sok helységben azt is elrendelték, hogy a zsidó őslakosság meghatározott részét (nemegyszer 50-60%-át) kitelepítsék – annak ellenére, hogy igazolhatóan magyar állampolgárságú zsidók voltak.³³

A kitelepítés előkészületei 1941. július elejére befejeződtek. Teljes lista készült személyleírással, lakcímmel, amely alapján elindult a rendelet alá eső személyek begyűjtése. Annak érdekében, hogy a deportálandók listáján szereplők ne tanúsítsanak ellenállást, a magyar hatóságok a megtévesztés taktikáját alkalmazták. Ami abból állt, hogy a kitelepítendőket azzal hitegették, hogy Galíciában a visszavonuló szovjet hadsereg által kiürített községekben üresen álló, bútorozott lakások és biztos munkalehetőség várja őket, ahol módjukban lesz mezőgazdasági tevékenységből megélni.³⁴ Ennek kapcsán olvashatjuk az 1941. július 8-án megjelent, *Kárpáti Magyar Hírlap*-ban, Ajtay Gábornak, Máramaros vármegye alispánjának felhívását:

„Máramaros vármegye területén, ahol a zsidótörvény végrehajtása és – többek között – az ezzel kapcsolatos iparrevízió még meg sem kezdődött, több mint 45 000 zsidó él, akik, illetőleg elődeik Galiciából, Bukovinából és Lengyelországból szivárogtak a vármegye területére. Magában Máramarossziget megyei városban a zsidók száma meghaladja a tízezret. Figyelemmel Galícia egy jó részének a honvédsapatok által történt megszállására, a kérdés méltányos rendezését a zsidótörvény rendelkezéseinek végrehajtása előtt megkísérlem és felhívom a vármegye területén lakó zsidóságot, s elsősorban azokat, akik Galíciába kívánnak költözni, hogy a vonatkozó jelentkezési ívek kitöltése végett illetékes hatóságuknál, nevezetesen: Máramarosszigeten a város polgármesterénél, illetőleg az általa kijelölt szervnél, községben pedig a községi elöljáróságoknál 8 napon belül jelentkezzenek.

Felhívom az érdekeltek figyelmét arra, hogy átköltözésüket központilag fogom megszervezni és lebonyolítani, amit nagyban megkönnyít az a körülmény, hogy a megszállt területekről a lakosság nagy részét az oroszok eltávolították, illetőleg azok az orosz csapatokkal elmentek, így a zsidóság elhelyezése s új élet indítása nagyobb nehézségekbe nem ütközik. – a zsidóság érdekeit szolgálja az, ha az itteni pozíciónak mielőbbi felszámolásával a

³⁰ A KEOKH működési alapelveit véglegesen Gömbös Gyula miniszterelnök idején (1932–1936) dolgozták ki, ekkor szilárdultak meg az őshonos és az újabban bevándorolt zsidók kezelésének szempontjai is.

³¹ A KEOKH működését meghatározó alaprendelet, a 100 000/1930. BM széles hatáskört biztosított e szervezet vezetőjének a beutazási, tartózkodási és lakhatási engedélyek kiadása, visszavonása és a kiutasítások terén is.

³² Randolph L. Braham: *A magyar holocaust*. I–II. köt. Budapest, Gondolat. 1988. 160-175 o.

³³ Majsai: *A körösmezei zsidódeportálás...* 59-86 o.

³⁴ Szirtes: *Temetetlen halottaink...* 24-40 o.

vármegye területén levő bizonytalan helyzetét likvidálja, s hatósági támogatással új életet kezd Galícia földjén.”³⁵

Ajtay a felhívással kapcsolatban, későbbiekben, a következőket nyilatkozta a *Kárpáti Magyar Hírlap*-nak (lásd a július 18-i lapszámot): „Arra, hogy felhívást adjak ki a Máramaros vármegyében élő zsidósághoz az indított, hogy a zsidótörvény maradéktalan végrehajtása előtt módot adjak az itteni zsidóságnak arra, hogy megélhetését új körülmények között s nagyobb megrázkódtatás nélkül biztosíthassa.”³⁶ Ajtay Gábor példáját több vezető tisztviselő követte, a helyi akciókat azonban – nyilván a feltűnés elkerülése végett – leállították.

A deportálandó személyeket rendszerint éjjel tartóztatták le a lakásukon, alig pár órával azután, hogy közölték velük a deportálási határozatot. A rendelet értelmében 30 pengőt, háromnapi élelmet és a legszükségesebb ingóságokat vihatték volna magukkal, ennek beszerzésére, összeszedésére azonban egyszerűen nem hagytak nekik időt. Így csak azt tudták magukkal vinni, amit éppen odahaza találtak.³⁷ Ezt követően vagy a helyi gyűjtőhelyre, vagy rögtön a pályaudvarra vitték őket. Budapesten – a Magdolna, a Páva és a Szabolcs utcában valamint a központi toloncházban és a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában működött gyűjtőhely. Vidéken pedig többek között Dömösön, Diósjenőn, Csörgön, Ricsén, Garanyban. Kanizsán, Dombón, Dunaszerdahelyen, Karácsonyfalván, Szegeden, Tornán, Munkácson, Técsőn, és Ungváron állítottak fel gyűjtőtáborokat.³⁸

Azt követően, hogy sikerült összegyűjteni a listán szereplő személyeket marhavagonokban szállították őket tovább a rahói járásban levő határ menti Körösmezőre, egy katonai vezetés alatt álló táborba. Ez az út legtöbbször 24 óránál is tovább tartott, a vagonok pedig ezalatt mindvégig zárva voltak, a bent levők még legegyszerűbb szükségleteik elvégzésére sem hagyhatták el azokat.³⁹

A deportálandók begyűjtésében a legnagyobb aktivitást Kárpátalján mutattak, ahol nemegyszer megesett, hogy valamely községet teljesen „zsidótalanítottak”. Ez történt például Szinevér, Priszlop, Felső- és Alsóhidegpaták, valamint Toronya esetében.

Kozma Miklós kormányzói biztos, aki annyira támogatta a kitelepítések gondolatát, ekkortájt épp nem tartózkodott Kárpátalján. Ezt onnan tudjuk, hogy helyettese Halász Gábor két ízben is küldött beszámolót főnökének a dolgok alakulásáról Balatonfüredre. Ezekben a beszámolóiban Halász Gábor többek között arról értesítette felettesét, hogy a kiutasítás időrendjét meghosszabbítja az a körülmény, hogy a tervezett három gyűjtőtábor helyett csupán a korlátozott befogadóképességgel rendelkező körösmezei tábor sikerült felállítani. És megemlítette azt is, hogy bár Kárpátalján teljes erővel folyt a deportálandó személyek összegyűjtése, az ország többi részéből annál kevesebbet szállítottak ki – addig összesen mintegy 4 ezer főt –, s külön kiemelte, hogy Miskolc, Debrecen és Tokaj vidékének számottevő zsidó közösségét alig érintették a deportálások.⁴⁰

A Körösmezőn felállított táborról egy nem zsidó közéleti tekintélyekből álló négytagú bizottság úti beszámolójából tudunk. Ennek a bizottságnak tagjai voltak: Slachta Margit, a szociális testvérek főnöknője, gróf Szapáry Erzsébet, dr. Szabó Imre pápai kamarás és gróf Apponyi György országgyűlési képviselő⁴¹. Ez a bizottság az elhurcolt személyek

³⁵ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 378. o.

³⁶ Uo. 380-420 o.

³⁷ Majsai: *A körösmezei zsidódeportálás...* 59-86 o.

³⁸ Ságvári: *Tanulmányok...* 24-40 o.

³⁹ Majsai: *A körösmezei zsidódeportálás...* 59-86 o.

⁴⁰ Ormos: *Egy magyar médiavezer...* 145-152 o.

⁴¹ A rendelet kihirdetését követően nagyobb számban jelentek meg panaszok arról, hogy a rendeletre való hivatkozással az ország különböző részeiben válogatás nélkül szedik össze a zsidókat, ezzel túllépve a rendeletben megjelölt személyek körét. Ezért indult el a fent említett bizottság, hogy személyesen győződjenek meg arról mennyire felelnek meg a panaszok a valóságnak. Jelentésük főbb megállapításai, hogy a deportálandók kategóriájának megállapításánál a legtöbb hatóság nem tartja be a belügyminiszter rendelet

hozzátartozóinak nagyszámú panaszainak hatására döntött úgy, hogy augusztus elején elutazik Kőrösmezőre és személyesen tájékozódik az odaérkező személyek kivagonírozása, táborba kísérése és a táborból száműzetési helyükre való továbbszállítása dolgában.⁴²

Leírásuk szerint a tábor egy léckerítéssel elzárt kb. egy katasztrális hold nagyságú agyagos terület volt, melynek közepén egy 5-600 embert befogadó fészker volt található. A fészkerben nem volt semmi egyéb, csak egy kis szalma. Ha a táborba összegyűjtöttek létszáma meghaladta a 600-at – ami igen gyakran megtörtént –, rettenetes zsúfoltság alakult ki, s az emberek olyannyira össze voltak szorítva, hogy még lefeküdni sem bírtak. De többször megesett az is, hogy olyan sok ember érkezett egyszerre, hogy nem tudták valamennyiüket a barakképületben elhelyezni, így több száz ember fedél nélkül, a szabadban maradt. A táborban általános dolog volt az éhezés, megtörtént az is, hogy a gyűjtőtáborba zártakat két napig élelem nélkül hagyták. Egészségügyi szempontból sem volt jobb a helyzet, mivel vízről, a minimális egészségügyi ellátásról és higiéniaról a tábor felügyelete nem gondoskodott.⁴³

A kőrösmezei gyűjtőhelyről augusztus 1-jén kezdték meg a deportáltak átszállítását Galíciába, a megszállás alatt lévő területre. A magyar és a német hatóságok között a deportálás megindítását megelőzően semmiféle egyeztetés, de még tájékoztatás sem történt. Az átszállítás éjjel, teherautókon, átlagban napi ezres csoportokban történt. A kitelepített zsidók Kelet-Galícia különböző községeiben szóródtak szét, a legtöbben Kamenyec-podolszkba kerültek. Itt a hatóságok munkára fogták őket, de élelmezésükről maguknak kellett gondoskodniuk, és a község területét sem hagyhatták el.⁴⁴ A helyi lakosság a jövevényeket nem nézte jó szemmel, számos helyen a visszamaradt ukrán lakosság rögtön tiltakozni kezdett az odaszállított zsidók helybenmaradása ellen. Néhol ez odáig fajult, hogy a deportáltakat kiverték a faluból, akik erdőkbe voltak kénytelenek menekülni. Helyenként valóságos pogromok kezdődtek. Egy idő után már olyan feszültté vált a helyzet a térségben, hogy az már a németek összeköttetési vonalait is veszélyeztette. Így már ők is ellenezni kezdték, hogy ilyen nagy számban özönljenek a magyarországi deportált zsidók a területre, és az akció mielőbbi leállítását követelték.⁴⁵

Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, 1941. augusztus 9-én állította le a deportálásokat. A *Kárpáti Magyar Hírlap*-ban, másnap, a hír így jelent meg: „Tegnap váratlan intézkedés történt a kiutasítottak ügyében. – A belügyminisztérium értesítette az illetékes kárpátaljai hatóságokat, hogy a kiutasítások felfüggesztendők és a Galíciába irányított transzport hazaengedhető. – Az adott személyek ügyeit a helyi közigazgatási hatóságok felülvizsgálják és irataik beszerzésére határidőt kapnak. – Azokat a kárpátaljai zsidókat, akik a volt Galíciai területén már elhelyezést találtak, az új rendelkezés nem érinti.”⁴⁶

A KEOKH augusztus 22-én kelt jelentése szerint, a deportálások során, mintegy 17 ezer személy kitelepítésére került sor, akik közül 13 ezret Kárpátaljáról, 4 ezret pedig Magyarország más területeiről gyűjtöttek össze.⁴⁷

A deportálás leállítása nem volt elegendő a Galíciában kialakult helyzet megoldására, ezért a németek a deportáltak egy részének a visszaszállítását követelték a magyar féltől. Erre a magyar hatóságok azonban nem voltak hajlandóak. Végül az ukrán Vinyicában folyó katonai értekezleten, augusztus 27-én, Franz Jaeckeln tábornok, az SS és a

intézkedéseit, hanem önkényesen túllépi azokat; és hogy a keresztülvitelnél a lehető legnagyobb kíméletlenséget és brutalitást alkalmazzák. De igen érdekes a jelentésük végén olvasható utolsó mondat, mely jól mutatja a közhangulatot a kitelepítésekkel kapcsolatban – itt Slachta Margit megjegyzi, hogy a deportálandókat védő álláspontjukkal e pillanatban nem népszerű ügyet képviselnek.

⁴² Majsai: A kőrösmezei zsidódeportálás... 59-86 o.

⁴³ Szirtes: *Temetetlen halottaink...* 25-40 o.

⁴⁴ Stark: Zsidóság a vészkorszakban... 15-30 o.

⁴⁵ Majsai: A kőrösmezei zsidódeportálás... 59-86 o.

⁴⁶ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 380. o.

⁴⁷ Stark: *Zsidóság a vészkorszakban...* 42-56 o.

katonai rendőrség körzeti parancsnoka megnyugtatta a feleket, hogy 1941. szeptember 1-jéig bezárólag „befejezi ezeknek a zsidóknak a likvidálását”.⁴⁸ Az ígéretet az Einsatzgruppe C váltotta be⁴⁹, és Kamenyec-Podolszknál, valamint a környező városokban – Horodenka, Sotrumenc, Usecsko, Gaisin – nemegyszer az áldozatok által előbb megásott sírgödrök be vagy bombatölcsérbe, általában meztelenre vetkőztetve, légpérfegyverezték vagy tarkón lövéssel lemészárolták őket.⁵⁰

A Magyarországról kitelepített zsidók többségét valószínűleg Kamenyec-Podolszknál augusztus 27–28-án gyilkolták le. A nürnbergi per dokumentumai között található a Birodalmi Biztonsági Főhivatal (RSHA) részletes jelentései az Einsatgruppék tevékenységéről. E dokumentumok szerint a Kamenyec-Podolszknál kivégzettek száma 23 600 fő volt. Közülük körülbelül 12-15 ezer volt magyarországi zsidó, a többiek helybéliek voltak.⁵¹

⁴⁸ Ságvári: *Tanulmányok...* 37-52 o.

⁴⁹ Az Einsatzgruppék (operatív csoportok) feladata eredetileg az elfoglalt területek „pacifikálása”, illetve a Szovjetunió elleni hadjárat során elfogott komisszárok és kommunisták kivégzése volt. Tevékenységük azonban elsősorban a zsidóság kiirtására irányult.

⁵⁰ Majsai: *A körösmezei zsidódeportálás...* 195-237 o.

⁵¹ Stark: *Zsidóság a vészkorszakban...* 45-56 o.

A zsidóság 1944. évi deportálása

1942 és 1944 között a konzervatív Kállay Miklós kormánya, a németek és személyesen Hitler követelése ellenére sem volt hajlandó elkülöníteni, gettókba zárni, majd deportálni a magyar zsidókat. Kállay hallgatással, időnyeréssel próbált kitérni a zsidóság elleni drasztikus fellépést sürgető német követelések elől s a zsidókérdést minduntalan magyar belügynek nyilvánította.⁵² Az 1944. március 19-i német megszállás viszont új helyzetet teremtett. Március 22-én Horthy Miklós kormányzó kinevezte a Sztójay Döme vezette új kormányt, és ugyanezen a napon vonult be Ungvárra a német katonaság. Ekkor Kárpátalján már Tomcsányi Vilmos Pál, Szabolcs-Szatmár megyei földbirtokos volt a kormányzói biztos, mivel Kozma Miklós 1941. december 7-én meghalt.

A Sztójay-kormányban tömörülő szélsőjobboldali körök és a mögöttük álló politikai erők egy része türelmetlenül várta az alkalmat, hogy véglegesen rendezze a magyarországi zsidókérdést.⁵³ Mivel a németek a magyar zsidóság deportálására még 1944. március elején, a megszállás előkészítésével párhuzamosan, megtették az első konkrét intézkedéseket. Ezért, a végleges megoldás programját szorgalmazó német és magyar tisztségviselőknek, a gettósítás részleteit már április 4-re sikerült kidolgozni.⁵⁴ Az április 4-re elkészült terv a gettósítás és a begyűjtés több, egymást követő szakaszát irányozta elő:

1. A falusi és kisvárosi zsidókat össze kell fogni, és átmenetileg zsinagógákban és hitközségi épületekben kell elhelyezni.

2. Miután értéktárgyaikat elszedték, a falvakban és kisvárosokban összegyűjtött zsidókat a szomszédos nagyobb városokban, rendszerint a megyeszékhelyen lévő gettóba kell átszállítani.

3. A városi zsidókat össze kell gyűjteni és külön kijelölt területre szállítani, amely gettóként szolgál – ezt teljesen el kell szigetelni a város többi részéről. Egyes városokban a gettót a zsidónegyedben kell létrehozni, másutt gyárakban, áruházakban, téglagyárakban vagy a szabad ég alatt.

4. A zsidókat megfelelő vasúti eszközökkel rendelkező központokban kell összegyűjteni, hogy gyorsan be lehessen vagonírozni és el lehessen szállítani őket.

A zsidókat mindegyik szakaszban különleges vizsgálatnak kellett alávetni. A csendőr- és rendőrtisztviselőkből álló vizsgálócsoportoknak kellett megfosztaniuk őket értéktárgyaiktól.⁵⁵

A gettósítási és deportálási művelettervek hat, területileg meghatározott „tisztogatási akció” irányoztak elő. Ebből a célból az országot hat műveleti zónára osztották, melyek mindegyikéhez egy-két csendőrkerület tartozott. A zónák számozása egyben a deportálások sorrendjét is jelezte:

I. zóna – a VIII. (kassai) csendőrkerületben lévő zsidók (Kárpát-Ukrajna és Északkelet-Magyarország).

II. zóna – a IX. (kolozsvári) és X. (marosvásárhelyi) csendőrkerületben lévő zsidók (Észak-Erdély).

III. zóna – a II. (székesfehérvári) és VII. (miskolci) csendőrkerületben lévő zsidók (Észak-Magyarország Kassától a Harmadik Birodalom határáig).

IV. zóna – az V. (szegedi) és VI. (debreceni) csendőrkerületben lévő zsidók (Magyarországnak a Dunától keletre fekvő déli részei).

⁵² Uo. 43-48 o.

⁵³ Ezt a célt szolgálta a két új belügyminisztériumi államtitkár – vitéz Bakó László (március 24-től) és vitéz Endre László (április 8-tól) – kinevezése is

⁵⁴ Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonal. Fejezetek a zsidó vagyontörténetéből*. Budapest, Osiris, 2001. 15–20. o.

⁵⁵ Braham: *A magyar holocaust...* 160-170 o.

V. zóna – a III.(szombathelyi) és IV. (pécsi) csendőrkerületben lévő zsidók (Magyarországnak a Dunától keletre fekvő délnyugati részei).

VI. zóna – az I. csendőrkerületben (Budapest) lévő zsidók (a főváros és közvetlen környezete).⁵⁶

Az hogy a keleti területekkel szándékoztak kezdeni a deportálásokat, nem volt véletlen. A vörös hadsereg gyors közeledése miatt lényeges volt az időtényező. Taktikailag tehát célravezető volt Kárpát-Ukrajnával és Észak-Erdéllyel kezdeni.

A már meglévő terv alapján, Baky László belügyi államtitkár április 7-én szigorúan titkos rendeletet bocsátott ki a magyar zsidóság gettóba gyűjtéséről (ld. a Melléklet 6. sz. dokumentumát). Ez volt a 6163/1944. B.M. res. (titkos) rendelet (melyet csak telefonon, futárral vagy távirati úton közöltek az illetékes közigazgatási, csendőri és rendőri vezetőkkel, de a hivatalos lapban egyelőre nem tették közzé), ami többek között kimondta, hogy az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehérneműt, és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt (melyben ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennfoglaltatnak), vihetnek magukkal; pénzt, ékszereket, aranyat és más értéktárgyakat nem. Ezen felül a rendelet utasította a hatóságokat, hogy a „zsidók összeszedése” során begyűjtött értékeket a „községi előjáróságok három napon belül a tisztogatási terület központjában székelő Nemzeti Bank fiókjához tartoznak beszállítani”.⁵⁷

A szovjet csapatok közeledése indokoltá tette, hogy a gettóba gyűjtésről szóló rendelet hivatalos kihirdetését (melyre április 28-án került sor) meg sem várva, az I. zónában megkezdjék az előkészületeket az április 7-i titkos rendelet alapján.⁵⁸ Az előkészületek első lépéseként április 1-jére visszamenőleg Kárpátalját és Erdélyt hadműveleti övezetnek nyilvánították.

Ezt követően, Kárpátalján, Tomcsányi Vilmos Pált, Vincze András altábornagy váltja a kormányzó biztosi poszton.⁵⁹ Mivel a kárpátaljai deportálás lebonyolításának kiemelt szerepet szántak a népiirtás végrehajtói (afféle főpróbának szánták az egész magyarországi zsidóság kiszállítására előtt), ezért a területre német katonai parancsnokságokat helyeztek ki Ungvárra, Munkácsra, Beregszászra, Nagyszőlőse, Husztra és Máramaroszigetre.

A főhadiszállás Munkácson volt, ahol kétszáz válogatott Sonderkommando-katona tartózkodott Adolf Eichmann irányítása alatt.⁶⁰

A zsidók bekerítését és összegyűjtését megelőzően, április 12-én, Munkácson még egy utolsó eligazító tanácskozást tartottak, melyet Endre László hívott össze az érintett területek városainak, járásainak és megyéinek legfőbb polgári, rendőr- és csendőrtisztviselői számára. A művelet egyes megyékre vonatkozó részleteit a röviddel április 12. után az adott megye polgármesterei, rendőrfőnökei és csendőrpáncsnokai részére tartott helyi értekezleteken dolgozták ki. Az értekezletek vezetői Baky László írásos utasításai, s főként Endre László munkácsi szóbeli közlései alapján jártak el. A helyi értekezleteknek nemcsak az volt a feladatuk, hogy döntsenek a helyi gettók helyéről és irányításáról, hanem az is, hogy létrehozzák a zsidók összegyűjtését végző bizottságokat és a zsidó vagyoni azonosítására és elkobzására specializálódott csoportokat.⁶¹ A helyi értekezletek lezajlását követően, április 16-án, vasárnap megkezdődött a kárpát-ukrajnai és északkelet-magyarországi zsidók gettóba gyűjtése. A zsidóellenes műveletek megkezdésének napján Ferenczy László, mint a német és

⁵⁶ Braham: *A magyar holocaust...* 420-425 o.

⁵⁷ Karsai László: *Zsidósors Kárpátalján 1944-ben. Múlt és Jövő* 1991/3, 60-66 o.

⁵⁸ Stark: *Zsidóság a vészkorszakban...* 20-42 o.

⁵⁹ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 411. o.

⁶⁰ Lusztig Károly: *A gyertyák csonkig égnek. Múlt és Jövő* 1992/3, 87-92 o.

⁶¹ Braham: *A magyar holocaust...* 420-438 o.

magyar hatóságok közötti együttműködés, különösen pedig a zsidókérdés „rendezésének” biztosításával megbízott csendőrtiszt Munkácsra érkezett, hogy átvegye a parancsnokságot.⁶²

Miként később Magyarország többi részén, a műveletek itt is a tanyákon és falvakban élő, vidéki zsidók begyűjtésével kezdődtek. A csendőrök legtöbbször pirkadatkor mentek értük. Öt percet adtak arra, hogy a háznál lévő fontosabb ruhadarabokat és élelmet becsomagolják, majd a helyi zsinagógába vitték őket. Ott elvették a pénzüket, ékszereiket és egyéb értéktárgyaikat. A helyi zsinagógákból az összegyűjtötteket, a közeli nagyobb településekre szállították, melynek zsidóit ekkorra már általában elkülönítették. A deportálásra váró zsidókat vagy a városi gettókba, vagy külön gyűjtőhelyre (téglagyarak, raktárak, ipari épületek) zsúfolták, amelyekhez iparvágány vezetett. Ezek a gyűjtőhelyek rendszerint a városok külső kerületeiben voltak, mivel onnan a későbbiekben feltűnésmentesen és gyorsan lehetett bevagonírozni őket.⁶³

Kárpát-Ukrajnában és Északkelet–Magyarországon 13 nagyobb gettó- és bevagonírozási központot alakítottak ki. Tehát az összegyűjtött zsidókat vagy a Munkácson, Ungváron, Varjúláposon és Beregszászon létesített gyűjtőtáborokban, vagy a huszti, máramarosszigeti, kassai, mátészalkai, nyíregyházi, nagyszőlösi, sátoraljaújhelyi, kisvárdai és beregszászi kijelölt gettókba helyezték el.⁶⁴

Arról, hogy pontosan hogyan zajlottak a gettósítások néhány város kapcsán pontos adataink vannak. Az ungvári zsidók „koncentrálása” április 20-án reggel 9 órakor kezdődött, este 8 óráig a vidékiekkel együtt összesen 8405 embert szállítottak be a téglagyárba (ma: Felszabadulás út). Másnap az Ungvár városából és az Ung megyei ungvári és nagykaposi járásból (Alsó-Pasztej, Csicsér, Mircs, Nagyberezna, Porosztó, Szerednye, Turjaporoskő és Ungdaróc hitközségei) begyűjtött zsidók lélekszáma 9 159-re nőtt. Április 23-ra a téglagyár „betelt” (az itt őrzött zsidók száma 13 733-ra emelkedett, közülük 8713 volt ungvári lakos). A túlszűfolttség miatt járványveszély lépett fel, ezért a hatóságok újabb gettót létesítettek a Munkácsy Mihály út 88. sz. alatti Glück-féle fatelepen – így a zsidók összegyűjtése április 24. és 26. között tovább folytatódhatott. A gettósítás 27-re gyakorlatilag befejeződött, ekkor a téglagyári táborban 14 327, a Munkácsy Mihály úton pedig 2600 embert őriztek.⁶⁵

Munkács városának két gettója volt. Az egyik Bereg vármegye kisvárosainak és falusi hitközségének, Berezska Roztokának, Bártházának, Ilosvának, Irsavának, Nagyrákócnak, Opavának, Szolyvának és Tárkánynak a zsidóságát fogadta be a Sajtovits-téglagyárban. Ez a hely tökéletesen alkalmatlan volt a hozzávetőlegesen 14 ezer falusi zsidó számára – ezért sokaknak közülük a szabad ég alatt, a palánkkal körülvett gyárudvaron kellett berendeznie ideiglenes háztartását. A másik gettót a helyi zsidók számára létesítették a város zsidónegyedében: a Latorca, a Dankó, a Kálvin, a Töltés, a Zrínyi, a Munkácsi, a Szent Márton, a Mikes Kelemen, a Csokoli, a Zenész és a Malom utca tartozott hozzá. A hozzávetőlegesen 13 ezer munkácsi zsidót április 18-án parancsolták a gettóba.⁶⁶

Beregszászon a gettót a Kont és Vály téglagyárban, valamint az úgynevezett Weisz-gazdaság helyiségében létesítették. Körülbelül 10 ezer zsidót gyűjtöttek itt össze Ardod, Bátyu, Beregkövesd, Beregsurány, Bilke, Dolha, Harangláb, Marosjánosi, Tarpa és Vásárosnamény községekből.⁶⁷

Végül Nagyszöllösön – a városban élő és az Ugocsa megye hitközségeiből ideszállított zsidókat a zsinagóga és az úgynevezett Magyar sor körüli négy utcában gyűjtötték össze. A gettóban 12-14 ezer zsidó élt, köztük azok, akiket a szomszédos községekből, Batarcsról,

⁶² Karsai: Zsidósors... 60-66 o.

⁶³ Braham: *A magyar holocaust...* 15–20. o.

⁶⁴ Ságvári: *Tanulmányok...* 34-52 o.

⁶⁵ Braham: *A magyar holocaust...* 420-445 o.

⁶⁶ Uo. 428-431 o.

⁶⁷ Uo. 428-431 o.

Feketeardóról, Halmiból, Királyházáról, Kökényesről, Nagytarnából, Terebesről, Tiszaszászfaluról, Tiszaújlakról és Turcraól szállítottak ide. A gettólakók közül 4700 nagyszöllősi lakos volt.⁶⁸

Mire a gettóba tömörítésről intézkedő hivatalos kormányrendeletet április 28-án nyilvánosságra hozták, a zsidók tényleges gettósítása Kárpát-Ukrajnában és Északkelet-Magyarországon már be is fejeződött. Ezt követően a hatóságok fő gondja az összetartott zsidók őrzése, élelmezése és az egészségügyi, járványügyi problémák megoldása volt. A zsidók őrzését megszervezni nem volt nehéz, hiszen nemigen próbálkoztak szökéssel, sőt volt, ahol saját magukat őrizték. A zsidók élelmezése, köztük azoké is, akiket a szomszédos községekből hoztak a gyűjtőhelyekre, a helyi zsidó tanács feladata volt. Az első napok után, amikor elfogytak a falusi zsidók magukkal hozott készletei, a probléma kiéleződött. A gettóban rendkívül nehéz életkörülmények uralkodtak. A gettón belüli lakások rettenetes túlszűfoaltsága, teljesen elégtelen főzési, tisztálkodási és egészségügyi lehetőségei elviselhetetlen nehézségeket teremtettek és feszültségeket okoztak a lakók között. A nagy számban előforduló kisebb megbetegedéseken és szokásos meghűléseken kívül sokan komolyabb betegségekben, vérhasban, tífuszban és tüdőgyulladásban szenvedtek. Mindezt tetézte a gettókra felügyelő csendőrök és rendőrtisztek többnyire embertelen magatartása. A túlszűfolt gettóban az élet napról napra elviselhetetlenebbé vált.⁶⁹

Amikor 1944. április közepén elkezdtek összeszedni Kárpátalján a zsidókat, a német és magyar „illetékesek” még nem tudták, pontosan mikor indulnak meg a deportálások. A deportálások ütemtervét és az útvonalat egy Bécsben május 4–6. között megtartott tanácskozáson véglegesítették, melyen a vasút, a magyar csendőrség és a Sicherheitspolizei (SiPo) képviselői vettek részt. A zsidókat szállító/deportáló vonatok „menetrendjének” összeállítása nem kis gondot jelentett. Három fő probléma merült fel: 1) a Lembergen át vezető vasútvonal csak korlátozottan volt igénybe vehető, 2) a vonatok semmiképp sem mehettek át Budapesten, mivel el akarták kerülni a budapesti zsidók nyugtalanítását, 3) a Szlovákián keresztül való szállítás pedig politikai szempontból volt aggályos. Végül a bécsi tanácskozás úgy döntött, hogy május 15-én kezdik meg a magyar zsidók deportálását, és naponta négy vonatot küldenek Kelet-Szlovákián át a Kassa–Eperjes–Muszyna–Tarnów–Krakkó útvonalon keresztül Auschwitzba. A kárpátaljai zsidók deportálásának végső menetrendjét Ferenczy László csendőr alezredes május 12-én, Munkácson ismertette a helyi hatóságokkal. E szerint Kárpátalja és Észak-Erdély zsidóságát május 15. és június 11. között kellett deportálni.⁷⁰

A gettósítási és összegyűjtési folyamat már régen befejeződött, mire 1944. május 15-én megkezdődött a zsidók deportálása Kárpátaljáról – az ütemterv szerint napi négy tehervonat-rakománnyal. Egy-egy szerelvény 45 vagonból állt, mindegyikben a deportálandók számától és a vagon típusától függően, 60-80 személy szorongott. Tehát a szerelvények körülbelül 3 ezer személyt szállítottak egyszerre. Az út a Lengyelország területén létesített haláltáborokba több napig tartott, ezért sokan nem bírták ki étlen-szomjan a megpróbáltatásokat és már útközben meghaltak. A deportálások folyamán elsők között evakuálták Kassa gettóját, mivel Kassa volt az a vasúti csomópont, melyen át az összes deportáló szerelvény elhagyta az országot. Aztán következett Munkács, Máramarossziget és Kárpátalja többi gettója, majd az észak-erdélyiek.⁷¹

Az I. és II. zónából deportáltak számáról pontos adataink vannak, mivel Otto Win kelmann, a magasabb SS és rendőri erők parancsnoka irodáját naponta tájékoztatták az akciók előrehaladásáról az irányításukért felelős személyek. Az iroda jelentéseit a német követségek

⁶⁸ Uo. 428-431 o.

⁶⁹ Braham: *A magyar holocaust* 425-431 o.

⁷⁰ Lusztig: *A gyertyák...* 87-92 o.

⁷¹ Karsai: *Zsidósors...* 60-66 o.

is megküldték, s ezeket Edmund Veesenmayer teljhatalmú megbízott azonnal továbbította a német külügyminisztériumnak. E jelentések szerint a deportált személyek száma két nap alatt elérte a 23 362 főt, május 18-ra pedig megközelítette az 51 ezret.

A deportálások száma minden nap elmúltával drámaian emelkedett tovább. A június 7-i szerelvény, amelyet a rákövetkező napon jelentettek, volt az utolsó az I. és II. zónából. Ezzel 24 nap alatt 289 367 zsidót deportáltak 92 szerelvényben, vagyis napi átlagban 12 056 főt, s vonatonként átlagosan 3145 személyt.⁷²

Ukrán történészek levéltári forráson alapuló kutatásai szerint Kárpátalja területéről 112 500 zsidót vittek koncentrációs táborokba, közülük 104 177-en pusztultak el. A háború követően pedig csupán 7 ezren tértek vissza Kárpátaljára.⁷³

Tehát Kárpátalján már június 7-én véget ért a zsidók likvidálása, míg Horthy Miklós kormányzó csak 1944. július 6-án jelentette be a további deportálások leállítását.

⁷² Braham: *A magyar holocaust...* 15–20. o.

⁷³ Fedinec Csilla: *A kárpátaljai magyarság...* 415-432 o.

A magyarok és németek 1944. évi deportálása

Nemsokkal azután, hogy befejeződött a kárpátaljai zsidók deportálása – 1944. július 23-án, a szovjet hadsereg, az 1. ukrán front balszárnya, Tarnopol ellen indított nagy támadás során elérte a történelmi határtól keletre, Galíciában húzódó első, több mint 200 km hosszú magyar védelmi vonalat, az Északkeleti-Kárpátok gerince előtt 15-25 km-re kiépített Hunyadi-állást.⁷⁴ A szovjet katonai vezetés augusztus 5-én a Kárpátok keleti előterében a 18. hadseregből, az 1. gárdahadseregből és a 17. gárdalövész hadtestből létrehozta a 4. ukrán frontot, amelynek azonban – mint hamarosan kiderült – nem volt elegendő ereje a Kárpátokban lévő magyar védelmi rendszer leküzdéséhez.⁷⁵ Az oroszok ezért taktikát váltottak és augusztus 20-án a 2. ukrán front támadása Jászvásár–Kisinyov térségéből Bukarest felé indult meg. A Kárpátok keleti előterében, a Hunyadi-állásnál, a Kárpátok gerincétől 20-40 km-re – tehát jóval az Árpád vonal előtt – a magyar csapatok augusztus 23-ig, Románia kiválásáig – azaz a szovjet hadsereghez való katonai átállásig – szilárdan tartották állásaikat, és visszaverték az ellenség sorozatos támadásait. De a román kiugrás megingatta helyzetüket, így kénytelenek voltak fokozatosan visszavonulni a Kárpátokhoz.

Míndeközben Kárpátalja nagyobb települései, közlekedési csomópontjai ellen a 4. ukrán frontot támogató 8. szovjet légi hadsereg bombázó repülőgépei intéztek támadásokat.⁷⁶ 1944 szeptemberében az 1. magyar hadseregtől jelentős erőket vezényeltek Dél- és Észak-Erdély védelmére. A meggyengült hadsereg ellen szeptember 9-én intézett általános támadást a 4. ukrán front. Célját: a magyar Alföldre való kijutást nem tudta elérni, mert a szovjet csapatok rohamai megtörték a Szent László-álláson, amelybe a magyar hadvezetés szeptember 25-én kezdte meg az 1. hadsereg teljes állományának a visszavonását.

A hónap végén a támadások megújultak és szeptember 27-én a 17. gárda-lövészhadtest átlépte a Tatár-hágót. Az 1. hadsereg zöme ekkor visszavonult a határ térségében húzódó Árpád-vonal erődrendszerébe. A hadsereg vezérszállását pedig Huszt városában helyezték el. Mivel előrenyomulása ismét elakadt az Árpád-vonal erődrendszerében, a 4. ukrán front a védelmi vonalat megkerülve Máramarossziget felé fordult. Itt sikerült áttörnie a magyar állásokon és elfoglalnia Máramarosszigetet és a Visó folyó völgyét, ami lehetőséget nyitott az Erdélyt elfoglaló 2. ukrán fronttal való találkozásra. Az 1. magyar hadsereg parancsnoksága ekkor úgy döntött, hogy az ellenségtől mielőbb elszakadva csapataival folytatja az október 14-én megkezdett hátramozgást, és a Tisza középső szakaszán tartóztatja majd fel a szovjet előrenyomulást. Közben, október 16-án a szovjet haderő elfoglalta Rahó járási székhelyet, az Uzsoki-hágót, valamint Uzsok és Hajasd falvakat.

Mindennek ellenére a magyar és német csapatok csak akkor kezdték meg a visszavonulást, amikor a 2. ukrán front dél felől már bekerítéssel fenyegette az Északkeleti-Kárpátokban az Árpád-vonalat védő seregtesteket. A visszavonulás a Kárpátok gerincéről a Tisza–Csap–Ungvár–Vihorlát-hegység vonalra történt meg. Ez teremtette meg a lehetőséget a 4. ukrán front 18. hadseregének, hogy a bekerítés veszélye miatt október 17-től visszavonuló 1. magyar hadsereget követve frontális támadás nélkül is birtokba vehesse az üresen hagyott Árpád-vonal állásait. A fokozatosan visszavonuló magyar katonákat követve a szovjetek október 25-én bevonultak Husztra és Nagyszöllősre, október 26-án Munkácsra, majd október 28-án Beregszászra és Ungvárra is. Ezt követően két hétre megállt a front a Csap–Kis-Téglás–Rát–Gálocs–Ungtarnóc–Botfalva vonalon. A többször gazdát cserélt Csapot és a Tisza-hídfőt, csak egy hónap múlva, november 26-án tudta a szovjet haderő végleg birtokba venni. Ezzel

⁷⁴ Botlik József: Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján. II. köt. A Magyarországhoz történt visszatérés után. 1939–1945. Nyíregyháza, IMI Print, 2005. 203-254 o.

⁷⁵ A Kárpátok mentén, illetve attól keletre 1939 és 1943 között kiépítette, mélységében tagolt védelmi rendszer a második világháború alighanem leghosszabb ideig ellenálló védelmi vonala volt.

⁷⁶ Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus, 2006. 60-65 o.

Kárpátalja területén véget ért a második világháború.⁷⁷ A szovjet hadsereg három hónapig tartó súlyos harcok és nagy veszteségek – a hivatalos adatok szerint 10 060 halott, 41 387 sebesült és 1806 eltűnt katona – árán tudta csak elfoglalni Kárpátalját, mivel három hónapig nem tudta áttörni a háromszoros magyar védelmi rendszert, különösen az Árpád-vonalat.⁷⁸

Ezen harci cselekmények kihangsúlyozását azért tartottam fontosnak, mert számos példa bizonyítja, hogy súlyos harcok után nagyobb tere nyílt a veszteségek miatti bosszúnak, a kollektív felelősségre vonásnak, az erőszakoskodásnak és a civilek elhurcolásának.

Az Edvard Beneš vezette csehszlovák emigráció a kezdetektől arra törekedett, hogy Csehszlovákiát a müncheni egyezmény megkötése előtti határai között újítsák meg. Törekvéseik elérték céljukat, mivel a szövetségesek semmisnek nyilvánították az 1938–1941 között Németország és Olaszország pártfogása alatt végrehajtott terület-visszacsatolásokat. Ennek értelmében a szovjet hadsereg Csehszlovákia részeként szabadította fel Kárpátalját.

Ezt volt hivatott megerősíteni az 1944. május 8-án megkötött szovjet–csehszlovák egyezmény is, amely kimondta, hogy a szovjet hadsereg, miután a terület teljes egészét hatalma alá vonta, annak irányítását átadja a csehszlovák kormány londoni delegációjának.⁷⁹ Ezen egyezménynek megfelelően október végén a térségben megjelentek a csehszlovák kormány emberei és Huszt központtal elkezdtek megszervezni a terület irányítását.

Azonban a lassan berendezkedő csehszlovák közigazgatás hamar összeütközésbe került a szovjet hatóságokkal, amelyek szintén az önálló közigazgatás megszervezésével foglalkoztak. A csehszlovák fél ekkor döbönt rá arra a tényre, hogy a látszat ellenére a szovjetek valójában nem voltak hajlandók lemondani a terület irányításáról. Tehát a vörös hadsereg megérkezésével a Szovjetunió gyakorlatilag bekebelezte Kárpátalját, de ezt a tényt nyíltan nem mondták ki, mivel az 1944. május 8-i egyezmény szerint a terület Csehszlovákiát illette. Így történhetett meg az, hogy az előzetes megállapodások ellenére az 1944 októberétől 1945 januárjáig tartó időszakban szovjet katonai és csehszlovák polgári közigazgatás működött egyszerre Kárpátalján.⁸⁰

A Magyarország jelenlegi területén történekkal ellentétben – ahol a szovjet megszálló hatóságok nem verték szét a régi közigazgatást, sőt a harci tevékenység ellenére igyekeztek fenntartani a közélet folyamatosságának a látszatát – Kárpátalján a megszállás az első pillanattól kezdve kedvezőtlen szovjet uralmat jelentett. Az NKVD (Narodnij Komisszariat Vnutrennih Gyel – Belügyi Népbizottság) osztagai feloszlatták a városok és falvak előljáróságait, a települések irányítását pedig „népbizottságokra” bízta. A valódi döntéseket azonban nem ezek a szervek, hanem a mögöttük lévő helyi parancsnokságok vagy a pártvezetők, komisszárok hozták meg. Kárpátalján a közigazgatás és a közélet ilyen szigorú kézben tartására azért volt szüksége a szovjet vezetőségnek, hogy megvalósíthassa tervét a terület Szovjetunióhoz való csatolásáról. A terv lényege az volt, hogy valamilyen módon jogi alapot kellett teremteni az akcióhoz, s erre csak egy lehetőség volt: ha a „helyi lakosság kérésére” hivatkoznak – tehát ezt kellett előkészíteni. Ennek a tervnek a megszervezésére és levezénylésére érkezett 1944 októberében Kárpátaljára a csehszlovák hadtest politikai biztosaként Iván Turjanica, aki kiválva a hadtest kötelékéből elkezdte megszervezni a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártját.⁸¹

⁷⁷ Botlik–Dupka: *Ez hát a hon...* 53-58 o.

⁷⁸ Móricz: *Kárpátalja sorsfordulói...* 80-92 o.

⁷⁹ Stark: *Magyar foglyok...* 25–30. o.

⁸⁰ Stark Tamás: „Malenkij robot”. *Magyarok a szovjet táborvilágban*. Kézirat: www.kmf.uz.ua/mr/5_stark.html (2007. október 10.).

⁸¹ Bognár Zsolt: Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944–45-ben. In: *Háború, hadsereg, összeomlás, Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban*. Budapest, Zrínyi, 2005. 181-190 o.

Nem nehéz azt feltételezni, hogy a magyar és német nemzetiségű lakosság november és december folyamán történt deportálása is ennek a tervnek lehetett a része, mivel a szovjet parancsnokság joggal tarthatott a magyar lakosság másféle véleményének a kinyilvánításától, esetleg felkelésétől.

1944. november 13-án tartották meg Munkácson a munkácsi, az ungvári, a huszti, a nagyszöllősi, a szolyvai, a técsői és az ilosvai járás kommunista alapszervezeteinek képviselői azt az értekezletet, ahol bizottságot választottak, amelynek elsődleges feladata az volt, hogy megszervezze a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártjának alakuló kongresszusát.

Épp aznap, mikor kihirdették, a Kárpátalját megszállt 4. ukrán front katonai tanácsa által kiadott, 0036. számú szigorúan titkos parancsot a kárpátaljai magyar és német nemzetiségű hadköteles férfiak letartóztatására és elhurcolására.⁸² A kongresszus november 19-én ült össze – ismét Munkácson. A 294 képviselővel megtartott kongresszuson nemcsak a párt alakult meg, hanem 24 tagú központi bizottságot is választottak, amelynek első titkára Iván Turjanica lett. Született többek között egy határozat is a Kárpátontúli Ukrajna Szovjet-Ukrajnával való egyesüléséről. A határozatot egyhangúlag támogatta a népbizottságok kongresszusa, amely 1944. november 26-án ült össze ugyancsak Munkácson, egy moziban. Ez a kongresszus választotta meg a legfelső államhatalmi szervet, a Népi Tanácsot (Narodna Rada), mely kormányként működött. A Népi Tanács elnöke, a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártjának első titkári posztját is betöltő, Iván Turjanica lett.⁸³ A frissen megválasztott Népi Tanács még aznap elfogadta az „újraegyesüléséről” szóló kiáltványt, melyben egyhangúlag kimondta a Csehszlovákiától való elszakadást és Szovjet-Ukrajnához való csatlakozást.

Ezt követően már semmi akadályja nem volt, hogy 1945. június 29-én a Szovjetunió és Csehszlovákia aláírja a Kárpátaljáról szóló szerződést, melynek 1. cikkelye szerint „Kárpát-Ukrajna, amelyet a Saint Germain-en-Laye-ben 1919. szeptember 10-én kötött szerződés alapján autonóm területként a Csehszlovák Köztársasághoz csatoltak, a lakosság részéről kinyilvánított óhajának megfelelően, és a két fent említett Szerződő Fél közötti baráti megegyezése alapján, egyesül ősi hazájával, Ukrajnával, és ennélfogva az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság (USZSZK) részévé válik”. 1946. január 22-én a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsának elnöksége Kárpátontúli Ukrajnát – Kárpátontúli területté (Закарпатская область) szervezte át.⁸⁴

1944. november 12-én a háterszág védelmével megbízott csapatok parancsnoka, Fagyjev vezérőrnagy tanácskozássra hívta össze a katonai parancsnokokat és helyetteseiket. Itt ismertette velük a küszöbön álló akció lényegét és a katonai parancsnokoknak a front katonai tanácsával egyeztetett 0036. számú szigorúan titkos parancsát, amelyet 1944. november 13-án kellett kihirdetni Kárpátalja valamennyi városában és községében (ld. a Melléklet 7., 8. sz. dokumentumát).⁸⁵ Az akció megszervezésével és felügyeletével azért éppen Fagyjevet bízták meg, mivel az NKVD végezte a gyűjtőtáborok megszervezését, a mozgósítottak befogadását, a menetoszlopok kialakítását és útnak indítását, valamint útközbeni őrzésük biztosítását. Az ő munkájukat kellett hogy segítse a parancs által is említett SZMERS, ami a vörös hadsereg különleges kémelhárító és megtorló fegyveres alakulatának közismert rövidített neve (Szmerty spionam – Halál a kémekre!). A SZMERS kárpátaljai akcióit irányító parancsnok Ivan A. Szerov tábornok volt.⁸⁶

⁸² Dupka György – Alekszej Korszun: *A „Malenykij rob*

⁸³ Uo. 28-35 o.

⁸⁴ Uo. 71-73 o.

⁸⁵ Stark: *„Malenykij robot”...*

⁸⁶ Istenhez fohászkodva... Verses levelek, imák a sztálini légerekből 1944–1957. Szerk. Dupka György. Ungvár–Budapest, Intermix, 1992. 62-80 o.

November 14-én, a 0036. számú szigorúan titkos parancs alapján Kárpátalja községeiben megkezdték a hadköteles korú német és magyar férfiak összegyűjtését. Az összegyűjtésben szorosán együttműködtek az NKVD és a SZMERS alakulataival a helyi kommunisták, a sebtében megalakított városi és falusi pártbizottságok, valamint ezek vezetői. A kommunista szervezetek és tisztségviselőik választották ki az elítélendő személyeket, ők állították össze a listákat s adták át azokat az NKVD és a SZMERS parancsnokainak.⁸⁷ Annak érdekében, hogy az emberek összegyűjtését zökkenőmentesen lehessen végrehajtani, az áldozatok kövessék a végrehajtó szervek utasításait és ellenállásra még csak ne is gondoljanak, a szovjet hatóságok a félrevezetés számos eszközét felhasználták. A legtöbb esetben azt terjesztették, hogy csak azért gyűjtik be őket, hogy igazoltassák őket, és ha mindent rendben találnak, akkor orosz nyelvű igazolást adnak, amellyel ezt követően már szabadon és gond nélkül közlekedhetnek. A meggyőzés kedvéért néha még azt is eljátszották, hogy magyar anyanyelvű embereik „véletlenül” összetalálkoztak a gyűjtőhelyre kísért foglyokkal, és papírt lobogtatva azt harsogták, hogy ők már megkapták az igazolást.

A másik leggyakoribb megtévesztési mód az volt, amikor 3 napi közmunka címén hívták össze a férfiakat. Vagyis azzal hitegették őket, hogy csak ideiglenes munkáról van szó, és elég ha csak erre a néhány napra elegendő élelmet és váltás fehérneműt visznek magukkal. Innen ered a „malenykij robot” kifejezés, ami azóta a deportálás fogalmát jelöli, mivel a kis munkára vonatkozó orosz kifejezés (malenykaja rabota) így rögzült a magyar fülekben. Ezek a félrevezető eszközök igen hatásosoknak bizonyultak. Egyes településeken ünnepélyes külsőségek között, papok és hatósági személyek áldásával búcsúztatták a „háromnapos munkára” indulókat. A visszaemlékezők leírták, bizalommal mentek, bárhova is küldték őket, mivel néhány napi munka miatt nem merték kockára tenni családjuk és saját maguk életét. Ennélfogva az is megtörténhetett, hogy mindössze néhány, alig felfegyverzett katona kísérete is elegendő volt egy nagyobb fogolycsoporthoz.⁸⁸

A foglyokat az összegyűjtés helyétől gyalogmenetben, ötös sorokban, általában 4-500, de esetenként az ezer főt is meghaladó csoportokban, egy vagy több napon át hajtották a gyűjtőtáborokig. A gyalogmenet a sokszor mínusz 10-15 fokos hidegben nagy megpróbáltatás elé állította a civileket, akik „a sikeres megtévesztésnek köszönhetően” sokszor csak kiskabátban voltak. A hideg főleg éjszakánként volt olyannyira elviselhetetlen, hogy a legtöbben nem, vagy csak alig tudtak aludni. Szálláshelyük sokszor a hómezőn, a szabad ég alatt, esetleg istállóban vagy valamilyen kőépületben volt.⁸⁹ Az út során a foglyok élelmezése egyáltalán nem volt megoldott, illetve teljes mértékben az őket kísérő örök jó szándékától függött, akik sok esetben napokig nem gondoskodtak a transzport ellátásáról. Ez részben az ellenségnek szóló megtorlásból, részben kényelemből, illetve a szökésektől való félelemből fakadt. Gyakran megtörtént ugyanis, hogy a helybelieknek a fogolycsoportokkal való személyes érintkezése alkalmával néhányan megszöktek⁹⁰. Ugyanakkor a kiéhezett, legyengült fogoly sikeres szökésének esélyei is sokkal kisebbek voltak. Szökés esetén az örök felszólítás nélkül használták fegyvereiket. Ha valaki rosszul lett, vagy nem bírta a menetelést, a fogolycsoport elvonulása után egy hátramaradt őr agyonlőtte és belökte az út menti árokba.⁹¹

Az NKVD alakulatai a magyar és német férfiak első gyalogos menetoszlopait 1944. november 18-án hajtották a szolyvai gyűjtőtáborba, melyet a magyar honvédség korábbi

⁸⁷ Dupka–Korszun: A „Malenykij robot”... 30-70 o.

⁸⁸ Élő történelem. A Sztálini haláltáborok túlélőinek vallomásai 1944–1957. Szerk. Dupka György. Ungvár–Budapest, Intermix, 1993. 15-42 o.

⁸⁹ Stark: Magyar foglyok... 51-59 o.

⁹⁰ Mivel a foglyokat elvileg tilos volt megközelíteni, ezért ételhez a legtöbbször csak úgy jutottak, hogy az útközben érintett települések lakói kerítésük mögül dobáltak élelmet a menetelők közé.

⁹¹ Bognár: Malenkij robot... 181-191 o.

kaszárnájából alakítottak ki. A szolyvai tábor hivatalos neve SZPV–2., Hadifoglyok 2. számú Gyűjtőhelye (Szbornij Punkt Vojenoplennih) volt. Tábori postacíme szintén ismertté vált: Szolva, D–23614. Ez a tábor hat másikkal együtt annak a lágerrendszernek volt a része, amelynek központja az ukrainai Sztarij Szambor-ban működött. Ez a rendszer gondoskodott a hadifoglyok és internáltak átvételéről, „szűréséről”, ellátásáról és más lágerbe – például a vasútvonalak helyreállítására szakosodott munkatáborba – továbbításról stb. Az egész szervezet közvetlenül a Szovjetunió belügyi népbiztosságának a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó osztályához, később az NKVD hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó főosztályához tartozott.⁹²

Kárpátalja területén nem működtek hadifogolytáborok, csak gyűjtőtáborok. Ezért a legnagyobb szolyvai gyűjtőtábor mellett, Huszton két ideiglenes, hasonló célú létesítményt állítottak fel arra az időre, amíg a letartóztatott hadköteles férfiakat tovább szállították a hadifogolytáborokba. Ezenkívül az NKVD és a vele összehangoltan működő SZMERS alakulatai Munkácson, Ungváron, Perecsenyben és más településeken különleges ellenőrzőszűrő gyűjtőhelyeket is létrehoztak. Ezeknek az volt a feladatuk, hogy a Szolyvára deportált emberek közül a magyar hivatalnokokat, polgári és katonai tisztviselőket, a különböző pártok, társadalmi szervezetek tagjait „különleges bánásmódban” részesítsék. Ez azt jelentette, hogy őket elhurcolták, börtönbe vetették és nagy részüket kivégezték.⁹³

Több visszaemlékezés is megemlíti, hogy az útközbeni szökések és halálozások miatt sokakat az utakról, az utcákról csaptak a menetelő hadifogoly-konvojokba, mivel a folyók összegyűjtésénél általában egy bizonyos előre meghatározott létszámot kellett teljesíteni, amit nagyon szigorúan betartottak. Ezt látszik bizonyítani az is, hogy Kárpátalján, bár november végére az emberek összegyűjtése befejeződött, december közepétől kezdve az elhurcolások újabb és újabb hullámaira került sor. Minden bizonnyal azért, mert a november folyamán elvittek száma kevésnek bizonyult. Munkácsról és a munkácsi járás legtöbb településéről például már november 18-án elvitték a munkaképes magyar férfiakat. De Váraljról, Palánkáról és Pósházáról csak december 13-án és az azt követő napokban gyűjtötték össze az embereket. Ezekből a falvakból, illetve Nagyrátról december végétől már a nőket is kezdték elhurcolni. Ugyancsak 1944 decemberében hurcolták el az Ungvártól délnyugatra fekvő Kistéglás, Kistrát és Nagyrát, valamint Szürte férfilakosságát is.⁹⁴

A kárpátaljai elhurcolt magyarok és németek számával kapcsolatos első forrás, Fagyevjev vezérőrnagy 1944. december 17-én kelt 00327. sz. jelentése. Ebben a következő áll: „november 18-tól december 16-ig az NKVD-osztagok Kárpátalja területén összesen 22 951 személyt tartóztattak le és továbbítottak hadifogolytáborokba [...] a tisztító akció folytatódik a hátszágban”.⁹⁵

A hadifogoly-gyűjtőtáborokban siralmas körülmények és előkészítetlen terep várta a foglyokat. Ágyak nélküli, fűtetlen barakkokban helyezték el őket. Általános volt a túlszűfoltóság. A tisztálkodásra szinte alig volt mód, nemhogy szappan, de még víz is alig volt. Az élelmiszer-ellátás gyenge és egyoldalú volt, mivel csak a ritkán érkező liszt- és krumpliszállítmányokra korlátozódott. Az evőalkalmatlanságok hiánya, illetve közös használata és a mostoha higiénés körülmények következtében a legyengült szervezetű emberek között aratott a halál. Gyorsan terjedt a vérhas és a kiütéses tifusz.⁹⁶ A táborok és a bennük fogva tartottak helyzetéről leginkább Mocsalov állambiztonsági őrnagynak, a 4. ukrán front hadtápfőnöke mellett működő, a hadifoglyok és internáltak ügyeivel foglalkozó NKVD-ügyosztály vezetőjének jelentéseiből tudunk. Mivel ő volt az, aki közvetlenül felelt az

⁹² *Istenhez fohászkodva...* 62-80 o.

⁹³ Dupka–Korszun: *A „Malenkij robot”...* 40-71 o.

⁹⁴ Stark: *Magyar foglyok...* 50-59 o.

⁹⁵ *Istenhez fohászkodva...* 62-80 o.

⁹⁶ Stark: *„Malenkij robot”...*

NKVD-táborok megszervezéséért a 4. ukrán front övezetében. De az ő feladata volt többek között az is, hogy gondoskodjon azok anyagi-technikai és egészségügyi ellátásáról és általában az egész táborrendszer zökkenőmentes működéséről. Mocsalov az NKVD közvetlen vezetőinek írt beszámolóiban és jelentéseiben számos tény és részletet közölt arról, hogy milyen borzalmas körülmények között tartották a táborokban a foglyokat, akik nehéz munkát végeztek az újjáépítéseken. Egyik jelentésében például megemlíti, hogy 1944. december 4-én a szolyvai gyűjtőtáborban a 46. brigádtól 594 foglyot vettek át, akik éppen munkából tértek vissza. A csoportból 373-an voltak betegek, közülük 209 rendkívül legyengült, 5 lázas beteg, 25 bélhurutos, 32 rühös volt, 102-nek feltörte a lábellen a lábát. 150-en mezítláb érkeztek.⁹⁷

Ez általános jelenség volt, a foglyok mindig hiányos öltözettel, kimerülten és betegen érkeztek vissza a gyűjtőtáborokba a munkákról. A gyűjtőtábor egyáltalán nem rendelkezett tartalékruházattal és lábbelivel, sem a javításukhoz szükséges anyaggal és felszereléssel.⁹⁸ Néhány visszaemlékezés szerint az éhezéstől és a hidegtől valamennyien felpuffadtak.

Sokan munka közben fagytak meg, az ő holttestüket a helyszínen hóval temették be. A szolyvai lágerben a visszaemlékezők szerint csak a tábor mellett naponta 100-120 embert földeltek el jeltelen tömegsírokban. A munkából betegen és kimerülten visszatérő hadifoglyok teljesen megtöltötték a láger rabkórházát és a front egészségügyi főosztálya által kijelölt kórházakat. A gyűjtőtáborokban és különösen a szolyvai 2. sz. gyűjtőtáborban rendkívül feszült helyzet alakult ki. A helyzetet csak súlyosbította az a tény, hogy 1944 decemberének derekától kezdve a foglyok között terjedni kezdtek a különböző fertőző betegségek: flekktífusz, hastífusz, torokgyík, vérhas stb. Az átvevőhelyek és a rabkórházak túlszűfoltak voltak, a betegek szállításához hiányoztak a szükséges járművek, a vasúti alagutak és vasúti sínek helyreállításához kirendelt munkásbrigádokat állandóan fel kellett tölteni, így a gyűjtőtábor működése ténylegesen megbénult. Ekkor a front katonai közegészségügyi főosztályának rendelkezésére Munkácsról Szolyvára helyezték át a 4292. sz. fertőzőkórházat, de ez sem tudott úrrá lenni a járványokon.

1944 decemberének vége és 1945 eleje a 2. sz. szolyvai gyűjtőtábor legdrámaibb időszaka volt. A táborban – ahol 1945. január 1-jéig összesen 11 163 embert tartottak fogva – ekkor szinte valamennyi fogoly vesztégár alá került. Végső megoldásként a gyűjtőtáboroknak – köztük a szolyvainak – a tehermentesítésére tettek kísérletet oly módon, hogy az egészségesnek számító hadifoglyokat és internáltakat elszállították és a betegeket a hátszágban lévő speciális kórházakba, úgynevezett egészségjavító légerekbe küldték. De sokuk számára ez az út végzetesnek bizonyult, mivel többségük továbbra is hiányos öltözkében volt, takarót pedig nem kaptak az útra.⁹⁹

Becslések szerint több mint 40 ezer kárpátaljai magyart és németet hurcoltak el, akiknek több mint a fele elpusztult a Szovjetunió különböző légereiben. Hogy csak egy helységet említsek számadatokkal: Munkács és Beregszász között félúton fekvő Gát faluban 131-en tettek eleget a megszálló szovjet parancsnokság felszólításának. Egyharmaduk – 52 gáti férfi – soha nem tért haza. A születési dátumokból kitűnik, hogy az 52 áldozat fele (26 fő) 30 és 40 év közötti, közel egyharmada (16 fő) 41 év feletti, az utóbbiak között a legidősebb 48 éves volt. Heten 20–29 évesek voltak, hárman pedig 20 év alatti fiatalok.¹⁰⁰

A Kárpátalján összegyűjtött személyeket lényegében csak 1945 elején kezdték marhavagonokban tovább szállítani a Szovjetunió belső területeire: ukrainai, belorusszai, kaukázusi és más munkatáborokba, légerekbe. A túlélők csak 1947-től térhettek haza szülőföldjükre¹⁰¹.

⁹⁷ Dupka–Korszun: *A „Malenykij robot”...* 40-71 o.

⁹⁸ *Élő történelem...* 15-42 o.

⁹⁹ Dupka–Korszun: *A „Malenykij robot”...* 40-71 o.

¹⁰⁰ Botlik–Dupka: *Ez hát a hon...* 54-57 o.

¹⁰¹ *Istenhez fohászkodva...* 62-80 o.

A három, Kárpátalja területén végrehajtott deportálás már maguknak a folyamatoknak a lezajlása során igen sok halálos áldozatot követeltek (nem említve azt mi történt a deportáltakkal a kitelepítéseket követően). De a letragikusabb bennük az, hogy a sok halálos áldozatot valamennyi esetben el lehetett volna kerülni, mivel azok legtöbbször a szervezeti hiányosságok következményei voltak. Mindhárom esetben a végrehajtókat a felkészületlenség és a kapkodás jellemezte. Ennek egy oka volt, hogy minden esetben Kárpátalja volt a kísérleti terep. Vagyis az a terület, ahol először hajtották végre az adott eseményeket. Tehát itt jelentkeztek először a hibák, melyeket adott esetben a későbbiekben igyekeztek kiküszöbölni.

Azt, hogy Kárpátalja volt a kísérleti terep ahonnan a beszerzett tapasztalatokat a későbbiekben felhasználták, a legjobban az 1944. december 16-i 7161. sz. határozat bizonyítja.

Ez a határozat rendelte el a Románia, Magyarország, Jugoszlávia, Bulgária és Csehszlovákia területén élő munkaképes korú német nemzetiségű nők és férfiak „mozgósítását” és a szovjet táborvilágba való szállítását. A határozat alapján elkészített 0060 számú parancs értelmében (ld. a Melléklet 9. sz. dokumentumát) a férfiak 17–45, a nők 18–30 éves korig voltak kötelesek jelentkezni. Az előírás szerint a német származású személyek 2 pár hordható lábbelit, 3 rend fehérneműt, ágyneműt, takarót, továbbá evőedényt és 15 napi élelmet vihettek magukkal úgy, hogy az egész poggyász súlya fejenként nem haladhatta meg a 200 kg-ot.¹⁰² Ha ennek a parancsnak a szövegét összehasonlítjuk a 0036. számú szigorúan titkos parancs szövegével, akkor egyértelművé válik számunkra, hogy a Kárpátaljai magyar és német férfilekosság letartóztatásakor szerzett „tapasztalatot” alkalmazta az NKVD és az állambiztonsági bizottság, amikor ezt a december 16-i határozatot kidolgozta. Mivel ennél a parancsnál már külön kitérnek azokra a dolgokra, mint a lábbeli, ruházat, élelem, melyek hiánya a Kárpátaljai deportálásakor a legtöbb gondot, és egyben több deportálásra váró személy halálát okozták.

A magyar és német férfilekosság 1944-es kárpátaljai deportálásának kapcsán meg kell említeni még egy dolgot. A szovjet parancsnokság a 0036. számú szigorúan titkos parancsot hivatalosan munkaerőhiánnyal indokolta. Vagyis azzal, hogy részben a legyőzött országok lakosságának segítségével kell helyreállítani a háborúban megrongálódott utakat, hidakat, vasutakat. A munkaképes férfiak elhurcolása tehát nem egyedi jelenség volt, hanem a megszállt területeken folytatott szovjet politika szerves részét képezte. A kollektív felelősségre vonás, az etnikai tisztogatás és a kényszermunka tömeges alkalmazása ekkor a szovjet rendszer lényegéhez tartozott. A Szovjetunióban a II. világháború végén praktikus megfontolásokból összekapcsolódott a munkaerőhiány megoldásának problémája és a „kollektív bűnösség elve”¹⁰³. Az elhurcolt foglyok tömeges és ingyenes munkaerőt jelentettek a kivérezett Szovjetunió számára, a foglyokra pedig úgy tudott a legegyszerűbben szert tenni, ha egy népcsoportra rásütötte a kollektív bűnösség bélyegét.¹⁰⁴ Bár a kollektív bűnösség elvét a magyarokkal szemben a sztálini vezetés hivatalosan tagadta, a Kárpátontúli Ukrajna Népi Tanácsa által, 1944. november 26-án, elfogadott 52. számú határozat mégis deklarálta a magyarok kollektív bűnösségét, kimondva, hogy a magyarok és a németek az ukrán nép örök ellenségei (a határozat egyébként még ma is érvényben van).¹⁰⁵

¹⁰² Stark: *Magyar foglyok...* 59 o.

¹⁰³ Gereben Ágnes: *Idegen állampolgárok deportálása a Szovjetunióban. Intézményi és ideológiai előzmények.* Kézirat: www.kmf.uz.ua/mr/5_gereben.html (2007. október 10.).

¹⁰⁴ A kollektív bűnösség jegyében rendelték el 1943. október 14-én a karacsajok, 1943. december 27-én a kalmükök, 1944. január 31-én a csecsenek és az ingusok, 1944. február 26-án a balkárok, 1944. május 18-án a krími tatárok, 1944. szeptember 20-án pedig a muzulmán örmények, a hemsilek deportálását.

¹⁰⁵ Dupka–Korszun: *A „Malenykij robot”...* 52-71 o.

Összefoglalás

A Kárpátalja területén lezajlott három deportálást, a végrehajtók végcéljának különbözősége miatt semmiképp sem állíthatjuk párhuzamba. Mégis, ha kronologikusan végigvesszük őket észreveszünk némi hasonlóságot folyamatukban, ahogyan megszervezték, végrehajtották ezeket a kitelepítéseket. Mindhárom esetben a terv kidolgozásával kezdődött minden, ezt követte a megfelelő rendelet megfogalmazása és kihirdetése. Majd a célszemélyek összegyűjtése ugyanazon félrevezető technikák alkalmazásával. Ezután az összegyűjtött személyekre egy hosszabb szenvedésekkel teli tábori „élet” várt, melyet az elszállításuk zárt le. A deportálásokat mindig konkrét alakulatok végezték és felügyelték.

Nem találunk nagy különbséget a foglyokkal való bánásmódban, elszállításuk megszervezésében, elhelyezésükben és élelmezésükben sem.

Ezeken a szempontokon túl a három deportálást az is összeköti, hogy azok minden alkalommal egy területileg nagyobb terjedelmű akció részét képezték. És nem egyszerűen csak részét képezték ezen akcióknak, hanem a kísérleti terepüknek számítottak. Mivel mind három esetben Kárpátalja volt az a terület, ahol a folyamatot elindították. Ez azzal járt, hogy bár deportálások lebonyolítását általában előre megtervezték, a folyamat során mégis a felkészületlenség és a kapkodás volt a jellemző, aminek az árát az elhurcolt személyek fizették meg.

Melléklet

1. sz. dokumentum

M. Kir. Belügyminiszter.

Tárgy: Az ország területének elhagyására kötelezett külhonosok összeírása.

*Szám: 192/res/1941.
VII/b.*

Szigorúan bizalmas!

Valamennyi I. fokú Rendőrhatóság Vezetőjének

Székhelyén.

A jelenlegi külpolitikai körülményekre tekintettel megnyílt a lehetősége annak, hogy az ország területén tartózkodó alkalmatlan idegenek, illetve külföldi állampolgárok, akik ellen a jogerős kiutasító, illetve lakhatási engedélyt megtagadó véghatározat mind ez ideig eredményesen végrehajtva nem lett, a közeljövőben az ország területéről eltávolíthassanak.

A fontos nemzetpolitikai szempontokra tekintettel nyomatékosan felhívom az elsőfokú rendőrhatóság vezetőinek figyelmét arra, hogy a hatóságuk területén tartózkodó ily külhonosok nyilvántartását hozzám a legsürgősebben terjesszék fel.

A kimutatás tartalmazza a külhonos nevét és összes származási adatait, valamint családtagjaiknak adatait. Amennyiben a családtagok valamelyike, aki a jogerős véghatározat hatálya alatt áll, jelenleg nem a hatóság területén tartózkodik, úgy annak pontos címét is közölje.

A fentiekre tekintettel a kimutatás összeállításában a legnagyobb gondossággal járjon el, mert a kérdés gyors és eredményes végrehajtását sok tekintetben az elsőfokú rendőrhatóság pontos és körültekintéssel megtett intézkedései fogják nagymértékben elősegíteni.

Az eltávolításra kerülő külhonosok ügyében a kimutatások beérkezése után fogok rendelkezést adni, amely rendeletben a végrehajtás módozatait is részletesen közölni fogom.

A kimutatást 3 napon belül közvetlenül vitéz Siménfalvy Sándor miniszteri osztálytanácsos, a Külföldiek Ellenőrző Központi Hatóság vezetőjének címére (IX. Fővám tér 8. I. em. 101.) terjessze fel.

Budapest, 1941. évi július hó 12.

A miniszter rendeletéből:

Siménfalvy Sándor
miniszteri osztálytanácsos

Forrás: Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink – 1941 – Körösmező, Kamenyec-Podolszk*, Budapest, 1966, 12 o.

2. sz. dokumentum

M. Kir. Belügyminiszter.

*Szám: 192/1/1941. res
VII/b.*

Szigorúan bizalmas!

Valamennyi I. fokú Rendőrhatóság Vezetőjének

Székhelyén.

Az ország területéről kiutasított külhonosok ügyében 192/1941. res. VII/b. szám alatt rendeletet adtam le Címnek.

Az említett külhonosok eltávolításának zavartalan lebonyolítása céljából dr. Batizfalvy Nándor m. Kir. Rendőrfogalmazót Körösmezőre küldöttem ki, akit utasítottam, hogy a hozzám beküldött kimutatások alapján az eltávolításra kerülő külhonosok ügyében a szükséges intézkedéseket tegye meg és e célból közvetlenül is lépjen esetenként érintkezésbe az illetékes elsőfokú rendőrhatóságokkal.

Nyomatékosan felhívom a Rendőrhatóságok figyelmét arra, hogy az ez ügyben esetleg távbeszélőn is leadott utasításokat haladéktalanul, a legnagyobb körültekintéssel és határozottsággal tegyék meg, hogy az érdekelt külhonosok eltávolítása zökkenésmentesen és gyorsan lebonyolítható legyen.

Tájékoztatásul közlöm, hogy a külhonosok csupán legszükségesebb ingóságait vihetik magukkal /a terjedelmes csomag miatt/, élelmiszert legalább 3 napra, amelynek beszerzését esetleg a helybeli zsidó pártfogó iroda, illetve zsidó jóléti intézmény útján is eszközölhetik, nehogy a helybeli élelmiszerkészletekben emiatt hiányok álljanak elő.

Az eltávolításra kerülő külhonosok ügyében a kimutatások beérkezése után fogok rendelkezést adni, amely rendeletben a végrehajtás módozatait is részletesen közölni fogom.

A kimutatást 3 napon belül közvetlenül vitéz Siménfalvy Sándor miniszteri osztálytanácsos, a Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság vezetőjének címére (IX. Fővám tér 8. I. em. 101.) terjessze fel.

Budapest, 1941. évi július hó 12.

A miniszter rendeletéből:

Siménfalvy Sándor
miniszteri osztálytanácsos

Forrás: Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink – 1941 – Körösmező, Kamenyec-Podolszk*, Budapest, 1966, 13 o.

3. sz. dokumentum

M. Kir. Belügyminiszter.

*Szám: 192/2/1941. res
VII/b.*

Szigorúan bizalmas!

Valamennyi I. fokú Rendőrhatóság Vezetőjének

Székhelyén.

Utalással a 192/res/1941. VII/b. Szám alatt kiadott rendeletemre, felhívom az összes I. fokú rendőrhatóságot, hogy a hatóságok területén lakó és a már ide jelentett lengyel és orosz kiutasított honosokat haladéktalanul vegyék őrizetbe, s csoportosan, vasúton toloncutalvány felhasználásával irányítsák közvetlenül Kőrösmezőre.

Amennyiben egy-egy rendőrhatósági székhelyen az őrizetbe vett kiutasítottak száma nem haladja meg a 20-at, azok a keleti vármegyéket kivéve, felszállítandók Budapestre. A keleti vármegyék kiutasítottjai – számra tekintet nélkül – Kőrösmezőre küldendők.

Minden egyes rendőrhatósági jegyzék ellenében köteles átadni Kőrösmezőre a kiutasítottakat.

Akik bármilyen oknál fogva most kimaradnak a transportból, mihelyt lehetséges, azonnal a budapesti toloncházba szállítandók.

Budapest , 1941. évi július hó 19.

A miniszter rendeletéből:

Siménfalvy Sándor
miniszteri osztálytanácsos

Forrás: Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink – 1941 – Kőrösmező, Kamenyec-Podolszk*, Budapest, 1966, 14 o.

4. sz. dokumentum

M. Kir. Belügyminiszter.

*Szám: 192/3/1941. res
VII/c.*

Szigorúan bizalmas!

Valamennyi I. fokú Rendőrhatóság Vezetőjének

Székhelyén.

Utalással a külföldi zsidók eltávolításával kapcsolatban fenti szám alatt kiadott rendeletemre, felhívom az I. fokú Rendőrhatóságokat, hogy a jövőben csak azon zsidófajú külhonosokat távolítsák el, akiknek lengyel vagy orosz leszármazását akár az eddig beszerzett adatok, akár a jövőben eszközendő vizsgálatok valószínűsítik.

Az eltávolítás nemcsak a kiutasítottakra vonatkozik, hanem a lakhatási engedéllyel rendelkező és a személyes jelentkezésre kötelezettekre is tekintet nélkül arra, hogy a lakhatási engedély érvényessége csak későbbi időpontban jár le.

Az eltávolítás tehát haladéktalanul végrehajtandó.

Budapest , 1941. évi július hó 30.

A miniszter rendeletéből:

Siménfalvy Sándor
miniszteri osztálytanácsos

5 sz. dokumentum

M. Kir. Belügyminiszter.

Tárgy: Lengyel és orosz származású
külhonos zsidók eltávolításának
ideiglenes felfüggesztése

*Szám: 192/101/res/1941.
VII/c.*

Szigorúan bizalmas!

Valamennyi I. fokú Rendőrhatóság Vezetőjének és
Valamennyi KEOKH Kirendeltségnek

Székhelyén.

A folyó hó 15-én kelt fenti számú távirati rendeletemben a lengyel és orosz származású, nem magyar állampolgár zsidóknak az ország területéről való eltávolítását, illetve eltávolítás céljából Kőrösmezőre való kísértetését további rendelkezésig felfüggesztettem.

Felhívom, hogy az eltávolítás céljából őrizetbe vett lengyel és orosz származású külhonos zsidókat bocsássa szabadon és állandó lakhelyükön kötelezze őket hetenkénti személyes jelentkezésre.

Intézkedésének eredményét hozzám jelentse és az időnkénti személyes jelentkezésre kötelezettekről kimutatást terjesszen fel.

Budapest, 1941. évi augusztus hó 17.

A miniszter rendeletéből:

Siménfalvy Sándor
miniszteri osztálytanácsos

Forrás: Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink – 1941 – Kőrösmező, Kamenyec-Podolszk*, Budapest, 1966, 16 o.

6. sz. Dokumentum

M. Kir. Belügyminiszter.

Tárgy: Zsidók lakhelyének kijelölése

Szám: 6163/1944

B. M. res

Szigorúan bizalmas!

A m. kir. kormány az országot rövid időn belül megtisztítja a zsidóktól. A tisztogatást területrészenként rendelem el, melynek eredményeként a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidó épületekben, illetőleg gettóknak nyer elhelyezést. [...]

A zsidók összeszedését a területileg illetékes rendőrség és m. kir. Csendőrség végzi. Szükség esetén a csendőrség városokban a m. kir. Rendőrségnek karhatalmi segítséget nyújt.

A német biztonsági rendőrség tanácsadó szervként a helyszínrre ki fog szállni, akikkel a zavartalan együttműködésre különös súlyt kell helyezni.

A vármegyei törvényhatóságok a zsidók számarányához viszonyítva a megfelelő helyen és számban azonnal létesítsenek gyűjtőtáborokat. Azok helyét a közbiztonsági államtitkárnak jelentsék be [...]

Pénzt és értéket (arany-, ezüstneműek, részvények stb.) az előbb említett eljáró szervek vegyék őrizetbe, és azok mineműségét feltüntető rövid jegyzék és ellenjegyzék ellenében adják át a városi hatóságoknak és községi elöljáróságoknak. Ezeket az értékeket a községi a községi elöljáróságok 3 napon belül a tisztogatási terület központjában székelő Nemzeti Bank fiókjához tartoznak beszállítani. Ezeket a központokat a tisztogatási akciót vezető rendészeti szervek esetenként állapítják meg.

Az elszállítás fogolyként vonaton, szükség esetén városi, illetve községi elöljáróságok által kirendelt előfogatokon történjék. Az elszállítandó zsidók csak a rajtuk lévő ruházatot, legfeljebb két váltás fehéreneműt és fejenként legalább 14 napi élelmet, továbbá legfeljebb 50 kg-os poggyászt, amelyben az ágyneműk, takarók, matracok súlya is bennfoglaltatnak, vihetnek magukkal. Pénzt, ékszereket, arany- és más értéktárgyakat nem. A zsidók összeszedését az alábbi sorrendben kell foganatosítani: kasai, marosvásárhelyi, kolozsvári, miskolci, debreceni, szegedi, pécsi, szombathelyi, székesfehérvári és budapesti csendőrkerületek, illetve ezek területén fekvő rendőrhatalóságok felügyeleti területe, legvégül Budapest székesfőváros. [...]

Jelen rendeletem szigorúan bizalmasan kezelendő, és a hatóságok, illetőleg parancsnokságok vezetői felelősek azért, hogy erről senki a tisztogatási akció megkezdése előtt tudomást ne szerezzen.

Kapják: Valamennyi alispán és polgármester, Kárpátalja Kormányzói Biztosa, valamennyi csendőrkerületi parancsnokság, valamennyi csendőrnnyomozó alosztály parancsnoka, m. kir. csendőrség központi nyomozóparancsnoksága, a budapesti és vidéki rendőrkapitányság, a m. kir. állambiztonsági rendészet vezetője, a galántai csendőrkarhatalmi zászlóalj és nagyváradi csendőr tanzászlóalj parancsnoka.

Ezt a rendeletemet a m. kir. csendőrség felügyelője is megkapta.

Budapest, 1944. április 7. Baky László

Forrás: Braham L. Randolph: *A magyar holocaust I-II*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1988, 419-421 o.

7. sz. dokumentum

Szigorúan titkos

.....sz. példány

A 4. Ukrán Front Katonai Tanácsának

Határozata

1944. november 13.

0036. sz.

Működő hadsereg

A front mögöttes területén a német és a magyar hadsereg számos katonája és tisztje telepedett meg, akik jelenleg Kárpát-Ukrajna felszabadított területének településein élnek.

Egész sor településen német és magyar nemzetiségű hadköteles személyek élnek, akiket ugyanúgy, mint az ellenség katonáit le kell tartóztatni és hadifogoly-táborba kell irányítani. A magyar kormányzat rendőrségi és csendőrségi hivatalnokainak és alkalmazottainak többségét nemcsak le nem tartóztatták, de még nyilvántartásba sem vették.

A Front Katonai Tanácsa ELRENDELI:

1. A városok, kisvárosok és nagyobb települések katonai parancsnokságai november 14-től 16-ig bezárólag vegyék nyilvántartásba a német és a magyar hadseregben szolgált katonákat és tiszteket nemzetiségüktől függetlenül.

2. Vegyék nyilvántartásba mindazokat a 18–50 éves korú német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket, akik jelenleg a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén élnek, valamint a magyar rendőrség és csendőrség hivatalnokait és alkalmazottait, akik a felszabadított Kárpátontúli Ukrajna területén tartózkodnak.

3. A katonai komendánsnak a fent említett személyek nyilvántartásába vételéről szóló parancstervezete

JÓVÁHAGYANDÓ.

A katonai komendánsok a nyilvántartásba vétel alkalmával mindenkivel közölik, hogy 1944. november 18-án ismét jelentkezni kötelesek és a november 18-ra másodszor beidéztet valamennyi személyt:

a) a német és a magyar hadsereg volt katonáit és tiszteit tartóztassák le és konvojban, mint ellenség katonáit, irányítsák őket a hadifogoly-gyűjtőhelyekre.

b) A Kárpát-Ukrajna felszabadított területén élő német és magyar nemzetiségű hadköteles személyeket csapatonként, listák szerint konvojban irányítsák a hadifogoly-gyűjtőhelyekre.

A magyar rendőrség és csendőrség tisztviselőiről és alkalmazottairól készült nyilvántartási anyagot a letartóztatottakkal együtt november 18–19-én át kell adni a legközelebbi „SZMERS”-egységeknek és a háterszágot felügyelő határőr-alakulatok kémelhárító szerveinek.

4. Az akció végrehajtásának idejére 1944. november 17-ig létesítsenek további két hadifogoly-átvevőhelyet, az egyiket Perecseny másikat Huszt környékén.

5. FAGYEJEV vezérőrnagy a hadtápterületet fedező NKVD-csapatok parancsnoka utasítsa alakulatait, hogy fejtsenek ki erőteljesebb munkát a fentebb felsorolt személyek felkutatása és létrehozása céljából.

6. KACNELSZON vezérőrnagy hadtápfőnök a jelen határozat teljesítésének biztosítása végett engedélyezze a katonai komendánsoknak a front toborzóhelyein parkoló Willis gépkocsik használatát.

7. A hadifogoly-gyűjtőhelyekre irányítottak védőkísérésének megerősítésére engedélyezzék a városok, mezővárosok és nagyközségek komendánsainak a helyőrségek felhasználását.

8. sz. dokumentum

A várparancsnokság 2. számú parancsa 1944. november 13-án

Folyó évi november hó 14-től három napon belül jelentkezni kötelesek a legközelebbi városparancsnokságnál mindazok a katonák és tisztek, akik a magyar és német hadsereg kötelékébe tartoztak és a felszabadított Kárpátalja területén maradtak. Jelentkezni tartoznak német és magyar nemzetiségű hadköteles egyének is 18 évtől 50 éves korig.

Ezen határidőn belül kötelesek ugyancsak jelentkezni mindazok, akik a magyar megszállás alatt Kárpátalján a rendőrség vagy csendőrség szolgálatában álltak.

Jelentkezni csak a városparancsnokságnál lehet naponként reggel 9-től este 7-ig. A jelentkezés utolsó napja 1944. évi november hó 16-ika.

Mindenki, aki a jelentkezésnek nem tesz eleget, le lesz tartóztatva, és haditörvényszék elé kerül.

Városparancsnok

.....város/község *Katonai parancsnoka*

.....számú

9. sz. dokumentum

Parancsa

1944. december A hadrakelt hadsereg

Parancs: a német származású munkaképes személyeknek a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkára való mozgósításáról.

A hadrakelt hadsereg 1944. december 22-i, a közvetlen mögöttes területen végzendő közmunkák megszervezéséről szóló, 0060 számú parancs értelmében elrendelem az összes német származású munkaképes személyek mozgósítását.

1. Minden német származású munkaképes személy mozgósítandó és jelentkezni tartozik: férfiak 17-től 45, nők 18-tól 30 éves korig.

2. A mozgósítottak gyülekező helyevárosban/községben van. Az összes mozgósítottak 1944. december.....-án,órákor a gyülekező helyen kötelesek megjelenni.

3. A mozgósítottak vigyenek magukkal: meleg felső ruhát, 2 pár hordható állapotban lévő lábbelit, 3 rend fehérneműt, ágyneműt és takarót, evőedényt és 15 napi élelmet. Az egész össz súlya ne haladja meg a 200 kg-ot fejenként.

4. A helyi polgári hatóságok kötelesek biztosítani azt, hogy minden egyes mozgósítandó személy a kitűzött időben pontosan megjelenjen a gyülekező helyen.

5. Mindazok, akik kivonják magukat a mozgósítás alól, a háborús törvények szerint felelőségre vonatnak – Hadbírótság fog felettük ítélni. Ugyancsak szigorú megtorlásban részesülnek családtagjaik és bűntársaik.

.....város/község parancsnoka

Bibliográfia

- 1) Badzey Imre: *A haláltáborból. Badzey Pál szolyvai lágernaplója*, Ungvár-Budapest Intermix Kiadó, 1996.
- 2) Bagu Balázs: *Életutak. Beszélgetések meghurcolt magyarokkal az áldozatok hozzátartozóival*, Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 2004.
- 3) Bognár Zsolt: *Malenkij robot, avagy a polgári lakosság tömeges elhurcolása Magyarországról szovjet fogságba 1944–45-ben*, In.: Háború, hadsereg, összeomlás, Magyarország katonai részvétele és szerepe a második világháborúban, Budapest, Zrínyi Kiadó, 2005.
- 4) Botlik József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján II. – A Magyarországhoztörtént visszatérés után. 1939–1945*, Nyíregyháza, IMI Print KFT, 2005.
- 5) Botlik József – Dupka György: *Ez hát a hon...*, Budapest, Mandátum Kiadó, Universum Kiadó, Szeged, 1991
- 6) Botlik József – Dupla György: *Magyarlakta települések ezredéve Kárpátalján*, Ungvár-Budapest, 1993
- 7) Braham L. Randolph: *A magyar holocaust I-II*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó, 1988.
Braham L. Randolph: *A népiértés politikája – a Holocaust M.o-n*, Budapest, Belvárosi Könyvkiadó, 1997.
- 8) *Депортовані збірник документів (1941-1998)*, Київ, 1999.
- 9) Dupka György – Korszun Alekszej: *A „Malenykij robot” dokumentumokban*, Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1997
- 10) Dupka György, *Kárpátaljai magyar Gulag-lexikon*, Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1999.
- 11) *Egyetlen bűnük magyarságuk volt. Emlékkönyv a sztálinizmus kárpátaljai áldozatairól. (1944–1946)*, szerk. DUPKA György, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1993.
- 12) *Élő történelem. A Sztálini haláltáborok túlélőinek vallomásai. 1944–1957*, Szerk. Dupka György, Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1993.
- 13) Fedinec Csilla: *A kárpátaljai Magyarság történeti kronológiája 1918–1944*, Galánta-Dunaszerdahely Fórum Intézet, Lilium Aurum Könyvkiadó, 2002.
- 14) Füzes Miklós: *Modern rabszolgaság : „malenkij robot” : magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáboráiban, 1945–1949*, Budapest, Formatív, 1990.
- 15) Gereben Ágnes: *Idegen állampolgárok deportálása a szovjetunióban intézményi és ideológiai előzmények*, www.kmf.uz.ua/mr/5_gereben.html, 2007. 10. 10.
- 16) Gereben Ágnes: *Antiszemizmus a Szovjetunióban*, Budapest, PolgART, 2000.
- 17) Gerend László: *Kiűzöttünk városunkból*, Budapest, Magvető Könyvkiadó, 1982.
- 18) Довганич О. Д.: *Переслідування єврейського населення Закарпаття в перші роки другої світової війни*, In., Матеріали науково-практичної конференції – „Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”, Ужгород, 1997.
- 19) *Istenhez foháskodva... Verses levelek, imák a sztálini lágerekből 1944–1957*, Szerk. Dupka György, Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1992.
- 20) Majsai Tamás: *A kőrösmezei zsidódeportálás 1941-ben*, In.: A Ráday Gyűjtemény évkönyve, Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, 1984-85 (IV-V), 59–86, 195–237 l.
- 21) Karsai Elek: *„Fegyvertelen álltak az aknamezőkön...”: dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon*, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1962.
- 22) Karsai László: *Holokaust*, Budapest, Pannonica Kiadó, 2001.
- 23) Karsai László: *Zsidósors Kárpátalján 1944-ben*, In.: Múlt és Jövő, 1991/3, 60–66 l.
- 24) Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat, Fejezetek a zsidó vagon történetéből*, Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

- 25) Kovacsics József: *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990)*, Budapest, KSH, 1994.
- 26) Лисенко Олександр: *Депортації періоду другої світової війни: Історія і сучасність*, Іп.: Міжнаціональна злагода, Київ, 2002.
- 27) Lusztig Károly: *A gyertyák csonkig égnek*, In.: *Múlt és Jövő*, 1992/3, 87-92 l.
- 28) *Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910-1990)*, Szerk. Kovacsics József, Budapest, KSH, 1994.
- 29) Матеріали науково-практичної конференції „Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”, Ужгород, 1997.
- 30) Miklósi Károly: *Málenkij robot, 1945–1947. Holocaust orosz módra*, Budapest, 2003.
- 33) Móricz Kálmán: *Kárpátalja sorsfordulói*, Budapest, Síp Alapítvány, 2001.
- 34) Nagy Jenő: *Megaláztatásban. A kárpátaljai magyar férfiak deportálása 1944 őszén*, Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1992.
- 35) Ormos Mária: *Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós : pokoljárás a médiában és a politikában (1919–1941)*, Budapest, PolgART Kiadó, 2000.
- 36) Павленко Г. В.: *Нове про депортацію німців Закарпаття в 1944-1946 р.р.*, In.: Матеріали науково-практичної конференції – „Державне регулювання міжетнічних відносин в Закарпатті”, Ужгород, 1997.
- 37) Павленко Г. В.: *Німці на Закарпатті*, Ужгород, 1995.
- 38) Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 1999.
- 39) Ruszin Emil: *Magyarok a Kárpátalján, a félmúlt üzenete*, Budapest, Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete, 1991.
- 40) Ságvári Ágnes: *Tanulmányok a magyarországi holokausz történetéből*, Budapest, Napvilág Kiadó, 2002.
- 41) Ságvári Ágnes: *Holocaust Kárpátalján, 1941*, In: *Múltunk*, 1999/2, 116–145 l.
- 42) Schmidt Mária: *A vidéki rendőrkapitányok jelentik... Adalékok a magyar zsidóság történetéhez 1941 és 1944 között*, In.: *Valóság*, 1994/6.
- 43) „Sötét napok jöttek...” *Koncepciós perek magyar elítéltejei. A sztálinizmus áldozatainak emlékkönyve. 1944–1957*, Szerk. Dupka György, Ungvár-Budapest, Intermix Kiadó, 1993.
- 44) Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*, Budapest, Lucidus Kiadó, 2006.
- 45) Stark Tamás: „Malenkij robot”, *magyarok a szovjet táborvilágban*, www.kmf.uz.ua/mr/5_stark.html, 2007. 10. 10.
- 46) Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1939–1955)*, Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1995.
- 47) Szirtes Zoltán: *Temetetlen halottaink – 1941 – Körösmező, Kamenyec-Podolszk*, Budapest, 1966.
- 48) Товт М. М.: *Депортація угорців Закарпаття в 1944 році*, In.: Міжнаціональна злагода, Київ, 2002.
- 49) Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938 – 1945*, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1978.
- 50) Varga László: *A magyarországi zsidóság megsemmisítése 1944-45*, MIOK Évkönyv, 1984.
- 51) *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyar zsidóüldözés történetéhez*, Szerk.: Benocshovszky Ilona, Karsai Elek, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1951.
- 52) Vozáry R. Aladár: *Így történt!*, 1945.
- 53) Vozáry R. Aladár: *Munkács*, Budapest, Officina, 1943.
- 54) Zielbauer György: *A magyarországi németiség nehéz évtizede 1945 – 1955*, Szombathely – Vép, Pannon Műhely Könyv-Lapkiadó Kft., 1990